

В.М. Саўчанка

БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКА
І ФРАЗЕАЛОГІЯ
Ў СТЫЛІСТЫЧНЫМ
АСПЕКЦЕ

Магілёў 2012

Электронный архив библиотеки И.Э.Мельникова А. Кулешова

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

Установа адукацыі
“МАГІЛЁўСКИ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ
імя А.А. КУЛЯШОВА”

В.М. Саўчанка

**БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКА
І ФРАЗЕАЛОГІЯ
Ў СТЫЛІСТЫЧНЫМ АСПЕКЦЕ**

Вучэбна-метадычныя рэкамендацыі

Магілёў 2012

Электронный архив библиотеки имени А. А. Кулешова

Электронны аналаг друкаванага выдання:

Саўчанка В.М.

Беларуская лексіка і фразеалогія ў стылістычным аспекце
Магілёў: УА «МДУ імя А.А. Куляшова», 2012. – 72 с.

Тэарэтычны і практычны матэрыял выдання размеркаваны па наступных тэмах: “Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Слова і яго значэнне”; “Стылістычная роля сінонімаў, антонімаў, амонімаў, паронімаў”; “Сучасная беларуская лексіка паводле паходжання”; “Сучасная беларуская лексіка паводле сферы ўжывання”; “Стылістычнае выкарыстанне рэсурсаў фразеалогіі”; “Парэміялогія як раздзел мовазнаўства”. Кожная з тэм уключае прыкладны тэматычны план, кожнаму пункту якога адпавядае неабходны тэарэтычны матэрыял, а таксама падбор заданняў, у тым ліку тэставых, для замацавання пэўных тэарэтычных звестак і набывання навыкаў стылістычнага аналізу тэксту на лексічным і фразеалагічным узроўні.

Прызначана для студэнтаў педагагічнага факультэта і павінна дапамагчы будучаму настаўніку пачатковай школы, а таксама настаўніку сярэдняга звяна агульнаадукацыйнай школы ў працы з тэкстам на ўроках беларускай мовы і літаратуры.

УДК 811.161.3 (075.8)

ББК 81.2 Бел – 923

Саўчанка В.М. Беларуская лексіка і фразеалогія ў стылістычным аспекце [Электронны рэсурс]: вучэбна-метадычныя рэкамендацыі / В.М. Саўчанка. – Электр. дадзеныя. – Магілёў: УА “МДУ імя А.А. Куляшова”, 2012. – Загал. з экрана.

212022, г. Магілёў,
вул. Касманаўтаў, 1
Тел.: 8-0222-28-31-51
E-mail: alexpzn@mail.ru
<http://www.msu.mogilev.by>

© Саўчанка В.М., 2012
© УА «МДУ імя А.А. Куляшова», 2012
© УА «МДУ імя А.А. Куляшова»,
электронны аналаг, 2012

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Уменне зрабіць маўленне арыгінальным, вобразным, экспрэсіўным, пераканаўчым сведчыць аб высокай маўленчай культуры чалавека, з'яўляецца найважнейшым паказчыкам эрудыцыі, выхавання, духоўнай культуры. На правільную арганізацыю маўлення непасрэдна ўплывае дарэчнае, адпаведнае сітуацыі выкарыстанне рэсурсаў лексікі і фразеалогіі.

Вучэбна-метадычны дапаможнік “Беларуская лексіка і фразеалогія ў стылістычным аспекце” не толькі накіраваны ўдасканаленне ведаў па лексікалогіі і фразеалогіі, набытых у час школьнага навучання, а таксама арыентаваны на пашырэнне ведаў пра асноўныя стылістычныя разрады лексікі і фразеалогіі; на выпрацоўку навыкаў самастойнага стылістычнага аналізу лексічных і фразеалагічных адзінак тэксту.

Тэарэтычны і практычны матэрыял размеркаваны па наступных тэмах: “Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Слова і яго значэнне”; “Стылістычная роля сінонімаў, антонімаў, амонімаў, паронімаў”; “Сучасная беларуская лексіка паводле паходжання”; “Сучасная беларуская лексіка паводле сферы ўжывання”; “Стылістычнае выкарыстанне рэсурсаў фразеалогіі”; “Парэміялогія як раздзел мовазнаўства”. Кожная з тэм уключае прыкладны тэматычны план, кожнаму пункту якога адпавядае неабходны тэарэтычны матэрыял, а таксама заданні, у тым ліку тэставыя, для замацавання пэўных тэарэтычных звестак і набыцця навыкаў стылістычнага аналізу тэксту на лексічным і фразеалагічным узроўні. Значнае месца ў сістэме практычных заданняў адводзіцца развіццю мовы студэнтаў. Гэтаму спрыяюць перакказы, пераклады тэксту, а таксама слоўніковая праца, накіраваная на разуменне студэнтамі семантыкі слова і фразеалагізма, на правільнасць іх ужывання ў кантэксце, на стылістычнае выкарыстанне мнагазначных слоў, сінонімаў, амонімаў, паронімаў, антонімаў і фразеалагізмаў.

Выданне прызначана для студэнтаў педагагічнага факультэта і павінна дапамагчы будучым настаўнікам пачатковай школы, а таксама настаўнікам сярэдняга звяна агульнаадукацыйнай школы ў працы з тэкстам на ўроках беларускай мовы і літаратуры.

Студэнты павінны ведаць асноўныя разрады лексікі і фразеалогіі; умець вылучаць з тэксту і суадносіць з пэўным разрадам разнастайныя лексемы і фраземы, набыць уменні і навыкі стылістычнага аналізу лексічных і фразеалагічных адзінак.

Тэма 1

ЛЕКСІКАЛОГІЯ ЯК РАЗДЗЕЛ МОВАЗНАЎСТВА. СЛОВА І ЯГО ЗНАЧЭННЕ

План

1. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства.
2. Лексічнае і граматычнае значэнне слова.
3. Асноўныя тыпы лексічнага значэння слова: прамое, пераноснае, фразеалагічна звязанае, сінтаксічна абумоўленае.
4. Пераноснае значэнне слова. Тропы з адносінамі прамога і пераноснага значэнняў.

1. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства

Лексікалогія – раздзел мовазнаўства, які займаецца вывучэннем слоўнікавага складу мовы. Адрозніваюць гістарычную (дыяхранічную) і апісальную (сінхранічную) лексікалогію. Г і с т а р ы ч н а я лексікалогія вывучае слоўнікавы склад мовы ў яго развіцці. А п і с а л ь н а я лексікалогія займаецца пытаннямі значэння слоў, іх стылістычнай характарыстыкай, аб'ёмам і структурай слоўнікавага складу на пэўным этапе гістарычнага развіцця.

Лексікалогія непасрэдна звязана з усімі раздзеламі мовазнаўства, і ў першую чаргу з тымі, якія вывучаюць слова: з семасіялогіяй, этымалогіяй, стылістыкай, лексікаграфіяй, фразеалогіяй. С е м а с і я л о г і я вывучае значэнне моўных адзінак, прычыны і ўмовы змянення гэтых значэнняў у працэсе гістарычнага развіцця. Э т ы м а л о г і я высвятляе паходжанне і гісторыю асобных слоў і марфем. С т ы л і с т ы к а разглядае спосабы выкарыстання моўных сродкаў і катэгорый у адпаведнасці з характарам і ўмовамі выказвання, яго мэтай, а таксама сістэму стыляў літаратурнай мовы ў яе сінхраніі і дыяхраніі. Л е к с і к а г р а ф і я распрацоўвае тэарэтычныя асновы і практычныя прыёмы складання слоўнікаў. Ф р а з е а л о г і я вывучае ўстойлівыя адзінкі маўлення, іх паходжанне, значэнне, класіфікацыю.

2. Лексічнае і граматычнае значэнне слова

С л о в а – гэта фанетычна і граматычна аформленая адзінка мовы, якая мае пэўны сэнс і аднолькава ўспрымаецца калектывам людзей, аб'яднаных як адзін этнас. Словы выконваюць у мове намінацыйную (назую-

ную) функцыю. Яны называюць прадметы, паняцці, з'явы, прыметы, дзеянні, служаць сродкам фарміравання і выказвання думак. Самастойныя (паўназначныя) словы: назоўнікі, прыметнікі, лічэбнікі, займеннікі, дзеясловы, прыслоўі – заўсёды маюць рэальны змест, які звычайна ўспрымаецца як іх лексічнае значэнне. Кожнае самастойнае слова па граматычных законах мовы можа ўступаць у розныя адносіны і сувязі з іншымі словамі – гэта значыць мае яшчэ і граматычнае значэнне. Граматычнае значэнне выяўляецца ў прыналежнасці слова да пэўнага класа і выражаецца яго фармальнымі сродкамі: канчаткамі, суфіксамі, прыстаўкамі, націскам. Так, словы *сястра*, *зямля*, *радасць* маюць абгальненае лексічнае значэнне прадметнасці і аб'яднаны аднолькавымі граматычнымі значэннямі жаночага роду адзіночнага ліку, на што паказваюць канчаткі *-а*, *-я*, а таксама нулявы канчатак. Лексічнае і граматычнае значэнні цесна ўзаемазвязаны: змены ў лексічным значэнні могуць уплываць на граматычную характарыстыку слова. Напрыклад, у словазлучэнні *жалезны ланцуг* прыметнік *жалезны* мае значэнне “зроблены з жалеза” і ўспрымаецца як адносны, а ў словазлучэнні *жалезная дысцыпліна* гэты прыметнік мае пераноснае значэнне “цвёрды” і пераходзіць у разрад якасных.

Слова – гэта форма выражэння паняцця, якое з'яўляецца адлюстраваннем рэчаіснасці. Пры дапамозе слоў чалавек афармляе свае ўяўленні пра тыя ці іншыя прадметы, з'явы, прыметы. У працэсе моўнай практыкі ўдакладняюцца і абнаўляюцца сэнсавыя і граматычныя сувязі слова, узбагачаецца і ўдасканальваецца яго семантыка, акрэсліваецца сфера распаўсюджвання, раскрываецца стылістычная афарбоўка. Таму адным з найбольш важных патрабаванняў стылістыкі з'яўляецца выбар дакладнага, адпаведнага зместу маўлення, слова. Гэта датычыцца ў першую чаргу слоў з прамым значэннем, таму што прамое значэнне непасрэдна накіравана на прадмет. Пераноснае значэнне звернута на прадмет не прамы, а праз іншыя прадметы, параўн.: *вада кіпіць*, *чайнік кіпіць*, *кроў кіпіць*.

3. Асноўныя тыпы лексічнага значэння слова: прамое, фразеалагічна звязанае, сінтаксічна абумоўленае

Паходжанне лексічнага значэння розных слоў неаднолькавае, што працяўляецца ў аб'яднанні розных значэнняў у адным слове, у заканамернасцях словаўжывання. Прымета, характэрная рыса, што з'явілася асновай назвы многіх слоў, у сучаснай мове ўжо не адчуваецца. Часта бывае цяжка растлумачыць, чаму той ці іншы прадмет або тое ці іншае паняцце, тая ці іншая прымета атрымалі акую назву: *акно*, *вуліца*, *крыўдны*, *свежы* і інш. У залежнасці ад таго, адчуваецца ці не адчуваецца прымета, характэрная рыса, што ляжыць у аснове назвы, выдзяляюцца два віды

самастойных слоў: матываванья (*настольнік, верталёт, бяліць*) і нематываванья (*стол, зіма*).

Адрозніваюць тры тыпы лексічнага значэння слова: прамое, фразеалагічна звязанае і сінтаксічна абумоўленае. П р а м о е значэнне, з’яўляючыся першасным, непасрэдна паказвае на прадмет, дзеянне, якасць, называючы іх. Гэта значэнне менш за ўсё залежыць ад кантэксту, яно абумоўлена лексічнай сістэмай у цэлым, выступае семантычным цэнтрам, ядром усіх вытворных значэнняў: *складаная задача, гарачы чай, малады чалавек*. Ф р а з е а л а г і ч н а з в’язанае значэнне рэалізуецца толькі ва ўстойлівым спалучэнні слоў: *зубы з’есці* – “напрактыкавацца ў пэўнай справе”, *пайсці на свой хлеб* – “пачаць самастойна жыць”. С і н т а к с і ч н а а б у м о ў л е н а е – такое лексічнае значэнне, якое слова можа набываць у кантэксце, выконваючы функцыю, не ўласціваю яму пры ўжыванні з прамым значэннем. Напрыклад, у ролі выказніка ці адасобленага прыдатка або зваротка некаторыя словы (*авечка, мядзведзь, бярвяно, чурбан; галубка, зязюлька*) набываюць сінтаксічна абумоўленае адмоўнае або станоўчае адценне: *авечка* – “няхітры чалавек”, *мядзведзь* – “непаваротлівы, няўключны чалавек”, *бярвяно, чурбан* – “нячулы чалавек”; *галубка, зязюлька* – ласкавы зварот да жанчыны. Словы з сінтаксічна абумоўленым значэннем не толькі называюць прадметы, але і даюць ім эмацыянальна-экспрэсіўную характарыстыку.

4. Пераноснае значэнне слова. Тропы з адносінамі прамога і пераноснага значэнняў

Наяўнасць у слове некалькіх (двух і больш) значэнняў, якія сэнсавы звязаны паміж сабой і ўзніклі ў выпадку развіцця асноўнага значэння, называецца м н а г а з н а ч н а с ц ю, або п о л і с е м і я й. Усе значэнні мнагазначнага слова грунтуюцца на асноўным яго значэнні. Слова становіцца мнагазначным, калі якая-небудзь назва прадмета, з’явы пераходзіць на іншы прадмет, з’яву. Значэнне, якое ўзнікае ў слове на аснове пераносу прыметы з аднаго прадмета на другі, называецца пераносным або метафарычным, а сам перанос – метафарызацыяй. Слова або словазлучэнне з пераносам значэння называецца **тропам**. Да апошняга часу тропы звычайна разглядаліся з літаратурознаўчага боку, іх класіфікацыя засноўвалася на псіхалагічных, лагічных, эстэтычных прыметах. У лінгвістычнай літаратуры тропы класіфікуюцца паводле характару сэнсавых адносінаў паміж словамі і падзяляюцца на наступныя групы: 1) тропы з адносінамі прамога і пераноснага значэнняў: метафара, эпітэт, параўнанне, метанімія, сінекдаха, гіпербала і літота; 2) тропы з адносінамі сінанімічнага характару: перыфраза, антанамазія, эўфемізм, дысфемізм; 3) тропы з адносінамі антанімічнага характару: антытэза, аксюмаран, іронія; 4) тропы з аманімічнымі і паранімічнымі адносінамі: каламбур і парана-

мазія; 5) тропы з адносінамі несумяшчальнасці: алагізм. Найбольш распаўсюджаныя ў мове мастацкай літаратуры і публіцыстыкі тропы з адносінамі прамога і пераноснага значэнняў.

Метафара – перанос назвы аднаго прадмета на другі на аснове падабенства: *Час ляцеў хутка і непрыкметна* (В. Вольскі). Адрозніваюць метафары агульнамоўныя і індывідуальна-стылістычныя (аўтарскія). Да агульнамоўных метафар адносяць такія словы і выразы, пераноснае значэнне якіх з’яўляецца актыўна ўжывальным: *залатыя рукі, ліпавыя дакументы, дубовая галава*. У маўленні часта выкарыстоўваюцца прывычныя метафары – выразы, вобразнасць якіх сціраецца, засланяючы прамое значэнне: *час ідзе, носік чайніка, ножка стала*. Яны пазбаўлены экспрэсіўнасці і могуць ужывацца ва ўсіх стылях мовы. Індывідуальна-стылістычныя метафары не сталі агульнаўжывальнымі і звычайна характарызуюць стыльавыя асаблівасці мовы таго ці іншага аўтара:

*Дзень загараецца над гасцінцам,
А за ракою
Пераліваецца і клубіцца
Дым над страхою.*

*Дым над страхою шчасця былога
Плыве высока.
Вось і хаціна.
Мо да парога
Паўсотні крокаў* (М. Танк “Дым над страхою”).

Выкарыстанне арыгінальных па змесце і будове метафар апраўдваецца асноўнай функцыяй мастацкага стылю – уздзеянчаць на пачуцці чытача.

Эпітэт – троп, пры дапамозе якога падкрэсліваецца істотная рыса, якасць прадмета, асобы, з’явы; разнавіднасць метафары; вобразнае азначэнне: *жвавы ветрык, грозныя дні, ціхая плынь, шчодрое неба*.

Параўнанне – троп, заснаваны на збліжэнні прадметаў па іх падабенстве: *Як тая рабіна, цвіла ў гэтае лета Ганна* (І. Мележ); *І гаркаватым, як слёзы, нават становіцца мёд* (М. Танк).

Метанімія – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове сумежнасці. Можна пераносіцца:

- назва формы на змест: прамое значэнне – *просторная школа*; пераноснае значэнне – *школа выйшла на суботнік*;
- назва дзеяння на вынік: прамое значэнне – *павольная дыктоўка*; пераноснае значэнне – *настаўнік праверыў дыктоўкі*;
- назва матэрыялу на выраб з яго: прамое значэнне – *здабываць золата*; пераноснае значэнне – *усе рукі ў золале*;

– назва дзеяння на месца, дзе яно адбываецца: прамое значэнне – *пераход вуліцы ў гэтым месцы забаронены*; пераноснае значэнне – *падземны пераход*;

– назва аб'екта ведаў на галіну ведаў: прамое значэнне – *граматыка* – *граматычны лад мовы*; пераноснае значэнне – *граматыка* – *навука аб граматычным ладзе мовы*;

– імя аўтара на яго твор: прамое значэнне – *творы Танка*; пераноснае значэнне – *вывучаць Танка*;

– назва прадмета на таго, хто ім валодае: прамое значэнне – *прыгожы тэнар*; пераноснае значэнне – *заспяваў тэнар*.

Сінекдаха – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове колькаснай сумежнасці. Можа ўжывацца:

– адзіночны лік замест множнага: *Лясы багаты рознай птушкай і звярамі, арэхам, ягадай, грыбамі* (Я. Колас);

– назва адзення (абутку) у значэнні “чалавек”: *стаю ў чарзе за сінім плашчыкам*;

– назва часткі цела чалавека (жывёлы) у значэнні “чалавек” (“жывёла”): *У сям’і пяць ратоў; У статку сорак пятоў*.

Гіпербала – вобразны выраз, які перабольшвае памеры, сілу, прыгожасць ці значэнне таго, што апісваецца: *Які ж ён быў зыркi, што ад яго светла і сёння шару зямному – салют сорак пятага* (Р. Барадулін).

Літота – вобразны выраз, які змяншае памеры, сілу ці значэнне таго, што апісваецца: *На пачатку жэрабя было ростам з вераб’я* (М. Лужанін).

КАНТРОЛЬНЫЯ ЗАДАННІ

№ 1. Прачытайце прыведзеныя ўрыўкі. Выпішыце трыпы з адносінамі прамога і пераноснага значэнняў: 1) метафара, 2) элітэт, 3) параўнанне, 4) метанімія, 5) сінекдаха, 6) гіпербала, 7) літота.

I. Мы, людзі, часцей за ўсё бачым спачатку толькі сябе і толькі сваё. Вядома, баліць больш за ўсё свая бяда. Калі нам весела, радасна, хораша, тады здаецца, што і ўсім гэтак жа весела і хораша. Тады мы забываем, што ў гэты час камусьці можа быць дужа кепска. А ўжо калі прыцісне бяда нас саміх, калі зваліцца на нас несучаснае гора, мы ходзім тады ўчарнелыя і не можам нават уявіць, што ёсць на зямлі зараз людзі, якім хораша і весела, і кожную ўсмешку ці, горш таго, бесклапотны, здаровы рогат зацята ўспрымаем як асабістую крыўду: маўляў, хіба ў гэты цяжкі час нехта яшчэ можа смяяцца? (Я. Сіпакоў).

II. Залатая восень. Пара бабінага лета. Павуцінне лётае ў паветры, паветра сіняе, і павуцінне таксама сіняе. Жаўцее ліст і падае ўжо з дрэў.

Але на многіх яшчэ ліст сакаўны. Спеюць познія асеннія ягады. Восень, восень. Халаднаватыя і туманныя ранкі, а перад усходам кароткі час – усё робіцца празрыстым, як бывае зазімкамі. Але сонца прыносіць цяпло. І павуцінне, што лётае ў паветры, ці не сляды ранкавых туманаў? (Б. Мікуліч).

III. На Вячку ззяла кальчуга, сплеченая з тоўстых кляпаных колцаў. Пад кальчугу ён апрануў сінюю пакаленную кашулю. На галаве ў яго быў высокі жалезны шалом з наноснікам, з выразамі для вачэй, з кальчужнай сеткай-барміцай, якая ахоўвала шыю і плечы. У левай руцэ князь трымаў ярка-чырвоны шчыт з выявай святога Георгія, заступніка палачан. Шчыт быў не круглы, а міндалепадобны, са зрэзаным верхам. Ён прыкрываў князя ад падбародка да калена. На ногі князь нацягнуў кальчужныя панчохі і вастрасосыя боты з цвёрдай туравай скуры са шпорами-шыпамі. У правай руцэ Вячка сціскаў кап'ё з чатырохгранным бранёйным лязом. Кап'ё – зброя першага ўдару, і Вячка, як і ўсе палачане, добра валодаў ім. На поясе ў князя вісеў доўгі прамы меч у прыгожых, інкруставаных жоўтым металам похвах. Гэтым мячом можна і секчы, і праколваць, прабіваць, пранізваць наборныя даспехі, якія апошнім часам замест кальчуг пачалі апранаць у сечу тэўтонскія латнікі (Л. Дайнека).

IV. Сяргей пайшоў памежкам, абіваючы халодную расу. За ім цягнуўся цёмны след. Сыра пахла кменам і валяр'янам, а як пачаў узыходзіць на гару, зямля дыхнула цяплом, пахам леташняй ігліцы, што, як іржавыя заколкі, усрэдзі дол, і чабору, які ружавеў паміж сасонкамі.

Сяргей прадзіраўся праз калючае кустоўе ядлоўцу, зыркаючы па баках: ці не затаіўся дзе баравік. На твар чаплялася мокрае павуцінне, за каўнер сыпалася ігліца. Першую чародку казлякоў убачыў на палянцы. Дастаў складанік, прысеў на кукішкі і пачаў зразаць слізкія карычневыя капялюшыкі. Пакуль збіраў, праз спляценне галінак заўважыў яшчэ некалькі грыбоў. Браў толькі маладзенькія. Потым, колькі ні шукаў, нават казлякі не трапляліся. Ён аблазіў увесь схіл – хоць бы грыб! Каб хто рэзаў, таксама не відаць. Сяргей рашыў не марнаваць дарма часу і накіраваўся ў бярэзнік, які высока і роўна падняўся за гарой. Пачаў спускацца па схіле гары і раптам угледзеў баравік. Грыб хваўся ў купіне моху, і ў яго аказалася доўгая крэпкая ножка. “Эх, прыгажун які. Калі ласка, у кошк,” – ледзь не ўслых падумаў Сяргей. Ён усхвалявана і ўважліва азірнуўся наўкол. Непадалёк пад сасонкай тырчэлі з моху яшчэ два, крыху меншыя, ядраныя, з цёмна-карычневымі галоўкамі, халаднаватыя і вільготныя ад ранішняй расы (А. Варановіч).

V. Вячка стаяў, прысланіўшыся спінаю да абсмаленых частаколін забаролаў, зняўшы цяжкі шлем. Глуха крыкнула за валам неведомая

начная птушка, нібы паклікала яго. Кожную ноч ён чуў яе трывожны самотны голас, хоць наўкол ва ўвесь дух ігралі гудкі і дудкі. Здавалася, яна крычыць толькі для яго. Дзе жыве гэтая птушка? Якое ў яе гнездо? Пабегчы б за ёй, скаціўшыся з вала, у начны туман, у лугі і лясы і зноў зрабіцца малым, каб росны лазовы куст пудліва дакрануўся да шчакі, апёк яе дрыготкім холадам. Паляцець бы, як гэтая птушка, далёка-далёка адсюль, ад крыві і смерці, і апусціцца на ціхім лясным азёрцы каля Друцка, дзе светлыя хвалі варушаць сонны чарот і мясячныя промні начуюць у яловым гушчары. Не паляціш! Нельга. Са сваёй дружнаю ён пойдзе да канца, да самага канца... (Л. Дайнека).

VI. Алаіза вярнулася на хвіліну ў касцёл, стала на калені і падняла вочы на абраз Маткі Боскай, праз які час супакоена перажагналася, затым паціху выйшла за дзверы. Не азіраючыся, адразу ж за касцельным цвінтарыкам павярнула да чыгуначнага пераезда. Душу ўсё яшчэ поўнілі спакой і святло. Ішла хутка. Захацелася піць. Здзівілася, калі ўбачыла, што лазовае вечка яе невялікай дарожнай кашолкі прачынена, хацела выняць прыпасеную бутэльку малака. Пальцы нечакана слізганулі па гладкіх халаднаватых кругляшах. Зазірнула ў кашолку і засмяялася. Наверсе, у шматку тонкага палатна, ляжалі два велікодныя фарбаваныя яйкі і акраец пірага з цёмнаю бліскучаю скарынкай (В. Коўтун).

№ 2. Вызначце тып пераноснага значэння слова (метафара, метапімія, сінекдаха)

Сэрцы таміліся ў трывозе; заспяваў нізкі голас; бляск таленту; двор зарос падарожнікам; шапка хвой; затупалі боты; світанне юнацтва; нежывое святло; усміхнуліся вочы; усміхаецца дзень; таюць гады; разбіць надзеі; праверыць пераказ; захапляцца Танкам; хоць бы грыб які знайсці; дзяўчына ўся ў золаце; нахлынулі ўспаміны; звонкі голас паклікаў; росып васільку; кліча ўдаль дарога; халодны погляд; увесь бераг смяяўся; я стаю за сінім плашчом; перакладаць Быкава; студэнт цяперака не той пайшоў; клубок думак; з'есці цэлы слоік; у сям'і пяць ратоў; з'езд пастанавіў; тэнар захварэў; крыло самалёта; залатыя валасы; на абедзе пайшлі ў краму; хвост цягніка, не стае працоўных рук; цяжкі характар; абарона стамілася; чырвоны шалік, пачакайце; узяць у бібліятэцы Караткевіча; першая скрыпка краіны; рукаў ракі; цёплы прыём; каманда заваявала бронзу; хвост каметы; прыехаць на тралейбусе; спыніцца каля ўвахода; укалоць самалюбства; замарожванне коштаў; перачытаў Брыля; біржа маўчала; у статку сто галоў; застылая душа; застукалі абцасы; сталёвая воля; выбух смеху; рукі ў золаце; снег гадоў у валасах; крык душы.

№ 3. Тэст.

1. Адзначце спалучэнні, у якіх падкрэсленыя словы ўжыты ў пераносным значэнні:

1) зямля дыхае;	4) шчупак дыхае;
2) трава дыхае;	5) дзіця дыхае.
3) возера дыхае;	

2. Адзначце спалучэнні, у якіх падкрэсленыя словы ўжыты ў прамым значэнні:

1) <u>крыўдная</u> заўвага;	4) <u>жорсткія</u> ўмовы;
2) <u>калючы</u> позірк;	5) <u>плыве</u> човен.
3) <u>зламаны</u> лёс;	

3. Адзначце граматычныя значэнні слова “ідзе”:

1) трэцяя асоба;	4) адзіночны лік;
2) абвесны лад;	5) перамяшчацца ў прастору.
3) уступаць у шлюб;	

4. Адзначце лексічныя значэнні слова “камедыя”:

- 1) драматычны твор;
- 2) жаночы род;
- 3) адзіночны лік;
- 4) крывадушныя паводзіны;
- 5) назоўны склон.

5. Адзначце спалучэнні, у якіх пераноснае значэнне заснавана на метафары:

- 1) перачытваў Грахоўскага;
- 2) клубок думак;
- 3) замарозіць позіркам;
- 4) россып рамонку;
- 5) выбух смеху.

6. Адзначце спалучэнні, у якіх пераноснае значэнне заснавана на метаніміі:

- 1) увесь клас спрачаўся;
- 2) не стае працоўных рук;
- 3) шапка дуба;
- 4) дзяўчына ўся ў золаце;
- 5) застукалі абцаскі.

7. Адзначце спалучэнні, у якіх пераноснае значэнне перадаецца сінекдахай:

- 1) укалоць самалюбства;
- 2) усміхнуліся вочы;
- 3) застыла душа;
- 4) барытон захварэў;
- 5) хоць бы ягадку знайсці.

8. Устанавіце адпаведнасць:

- А: Лексікалогія 1) высвятляе паходжанне і гісторыю асобных слоў і марфем;
- Б: Семасіялогія 2) распрацоўвае тэарэтычныя асновы і практычныя прыёмы складання слоўнікаў;
- В: Этымалогія 3) вывучае часціны мовы;
- Г: Стылістыка 4) вывучае значэнне моўных адзінак, прычыны і ўмовы змянення гэтых значэнняў у працэсе гістарычнага развіцця;
- Д: Лексікаграфія 5) раздзел мовазнаўства, які займаецца вывучэннем слоўнікавага складу мовы;
- Е: Фразеалогія 6) разглядае спосабы выкарыстання моўных сродкаў і катэгорый у адпаведнасці з характарам і ўмовамі выказвання, яго мэтай, а таксама сістэму стыляў літаратурнай мовы ў яе сіхраніі і дыяхраніі;
- 7) вывучае ўстойлівыя адзінкі маўлення, іх паходжанне, значэнне, класіфікацыю.

9. Устанавіце адпаведнасць:

- А: Метафара 1) перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове сумежнасці;
- Б: Метанімія 2) троп, заснаваны на збліжэнні прадметаў па іх падабенстве;
- В: Сінекдаха 3) перанос назвы аднаго прадмета на другі на аснове падабенства;
- Г: Эпітэт 4) троп, пры дапамозе якога падкрэсліваецца істотная рыса, якасць прадмета, асобы, з'явы; разнавіднасць метафары; вобразнае азначэнне;
- Д: Параўнанне 5) перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове колькаснай сумежнасці;
- Е: Гіпербала 6) вобразны выраз, які перабольшвае памеры, сілу, прыгажосць ці значэнне таго, што апісваецца;
- 7) вобразны выраз, які змяншае памеры, сілу ці значэнне таго, што апісваецца.

10. Фанетычна і граматычна аформленая адзінка мовы, якая мае пэўны сэнс і аднолькава ўспрымаецца калектывам людзей, аб'яднаных як адзін этнас; выконвае ў мове намінацыйную (назыўную) функцыю, г.зн., называе прадметы, паняцці, з'явы, прыметы, дзеянні; служыць сродкам фарміравання і выказвання думак – гэта ... (**адказ запішыце ў пачатковай форме**).

Тэма 2 СТЫЛІСТЫЧНАЯ РОЛЯ СІНОНІМАЎ, АНТОНІМАЎ, АМОНІМАЎ, ПАРОНІМАЎ

План

1. Сінонімы. Тропы з адносінамі сінанімічнага характару: перыфраз, антанамазія, эўфемізм, дысфемізм.

2. Антонімы. Тропы з адносінамі антанімічнага характару: антытэза, аксюмаран, іронія.

3. Амонімы. Паронімы. Тропы з аманімічнымі і паранімічнымі адносінамі: каламбур і паранамазія.

1. Сінонімы. Тропы з адносінамі сінанімічнага характару: перыфраз, антанамазія, эўфемізм, дысфемізм

Сінонімы – словы адной часціны мовы, якія з'яўляюцца назвай аднаго паняцця, аб'ядноўваюцца агульным значэннем, але адрозніваюцца адценнямі значэння, эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай, спалучальнасцю з іншымі словамі ці стылістычным выкарыстаннем. У залежнасці ад лексічнага значэння адрозніваюцца наступныя групы сінонімаў: 1) **абсалютныя** (поўныя) – сінонімы, якія супадаюць як сваім значэннем, так і ўжываннем: *арфаграфія – правапіс, білінгвізм – двухмоўе*; 2) **ідэаграфічныя** (семантычныя) – сінонімы, якія адрозніваюцца сэнсавымі адценнямі і выступаюць як стылістычна нейтральныя: *смелы, адважны, мужны, бяспашны*; 3) **кантэкстуальныя** – словы, якія становяцца сінонімамі толькі ў пэўным кантэксце: *пісьменнік, аўтар*; 4) **семантычна-стылістычныя** – сінонімы, якія адрозніваюцца і адценнем лексічнага значэння, і стылістычнай афарбоўкай: *ісці, плесціся, цягнуцца*. Сінонімы ўзбагачаюць мову сэнсава, эмацыянальна. З іх дапамогай можна перадаць самыя тонкія адценні думкі або пачуцця, а таксама ярка, вобразна ахарактарызаваць прадметы і з'явы рэчаіснасці.

З сінанімічнымі адносінамі звязаны наступныя тропы: перыфраз, антанамазія, эўфемізм, дысфемізм. **Перыфраз** – гэта семантычна непадзельны апісальны выраз, з дапамогай якога перадаецца сэнс іншага слова ці выразу. Перыфразы не толькі называюць з'явы рэчаіснасці, але і даюць ім моўную характарыстыку: *другі хлеб – бульба, чорнае золата – нафта, бераг белых буслоў – Беларусь*. Можна сказаць, што перыфраз выступае ў якасці кантэкстуальнага сіноніма. **Антанамазія** – троп, сутнасць якога ў тым, што шырокавядомае ўласнае імя ўжываецца ў значэнні агульнага: Туляга – баязлівец, Калумб – першаадкрывальнік, Атэла – раўнівец. Эўфемізм – слова ці выраз, які ўжываецца з мэтай пазбегнуць слоў з грубым, непрыстойным зместам ці афарбоўкай: *папрасіць выйсці – выгнаць, смяцца – зубы скаліць*.

Дысфемізм – слова ці выраз, які ўжываецца для замены стылістычна нейтральнай моўнай адзінкі больш грубай: *валачыцца* – ісці, *раўці* – крычаць.

2. Антонімы. Тропы з адносінамі антанімічнага характару

Антонімы – пары слоў адной часціны мовы з супрацьлеглым значэннем: *вечар* – *раніца*, *цёплы* – *халодны*, *лёгкі* – *цяжкі*, *сесці* – *устаць*. Не маюць антонімаў словы з канкрэтным значэннем: *стол*, *аловак*, *галава*, *конь* і г.д., а таксама вузкасפעцыяльныя тэрміны: *афікс*, *харэй*, *гама*.

Псіхалагічная аснова існавання антонімаў – асацыяцыя паводле кантрасту; лагічная – супрацьлеглыя і супярэчлівыя паняцці. Адносіны супастаўлення і супрацьпастаўлення ляжаць у аснове моўнай сістэмы на ўсіх узроўнях, але паняцце антонімаў звычайна звязваецца з лексікай.

Асновай антаніміі з'яўляецца наяўнасць у значэнні слова якаснай прыметы, якая можа павялічвацца або памяншацца, даходзіць да супрацьлеглай. Таму антанімічныя адносіны ў большай ступені ўласцівыя для прыметнікаў і прыслоўяў (*светлы* – *цёмны*, *позна* – *рана*). Асабліва многа антонімаў сярод прыметнікаў, якія называюць якасці (*добры* – *дрэнны*); розныя адчуванні (*мокры* – *сухі*); паняцці аб'ёму, працягласці, памеру (*доўгі* – *кароткі*); вагі (*цяжкі* – *лёгкі*); формы (*востры* – *тупы*); колеру (*белы* – *чорны*); псіхалагічных ацэнак (*вясёлы* – *сумны*); часу (*ранні* – *позні*); прасторы (*блізкі* – *далёкі*); узросту (*малады* – *стары*). Акрамя прыметнікаў і прыслоўяў, антанімічныя адносіны могуць складацца паміж словамі ў сістэме іншых часцін мовы: назоўнікаў (*свята* – *будзень*); дзеясловаў (*смяцца* – *плакаць*); некаторых займеннікаў (*усе* – *ніхто*); слоў катэгорыі стану (*радасна* – *сумна*); прыназоўнікаў (*у* – *з*, *да* – *ад*).

Паводле структуры антонімы могуць быць рознакаранёвымі (*дзень* – *ноч*, *гаварыць* – *маўчаць*) і аднакаранёвымі (*высокі* – *невысокі*, *воблачны* – *бязвоблачны*).

Мнагазначныя словы ў розных сваіх значэннях могуць мець розныя антонімы: *свежы хлеб* – *чэрствы хлеб*, *свежая газета* – *старая газета*.

Ад уласна моўных антонімаў, уласцівых лексічнай сістэме беларускай мовы, неабходна адрозніваць кантэкстуальныя антонімы. Ва ўласна моўных антонімах значэнне супрацьпастаўляецца ў самой лексічнай сістэме, па-за кантэкстам: *смелы* – *труслівы*, *дужы* – *слабы*. Такая супрацьлегласць слоў звязана з самой прыродай іх значэнняў і не залежыць ад кантэксту, аб'ектыўна існуючы ў самой сістэме мовы. Аднак у пэўным кантэксце антанімічныя адносіны могуць мець словы, якія па-за кантэкстам зусім не маюць супрацьлеглага значэння: *Не наглядзецца на воблакі ў бязветраны дзень*. Яны могуць *расці*, могуць *знікаць*, як дым (І. Грамовіч). Па-за прыведзеным кантэкстам падкрэсленыя словы ўтвараюць свае антанімічныя пары: *расці* – *змяншацца*; *знікаць* – *паяўляцца*.

Умелае выкарыстанне антонімаў пашырае выяўленчыя ўласцівасці мовы. Антанімія ляжыць у аснове аксюмарана, антытэзы, іроніі.

Аксюмаран – стылістычны прыём, заснаваны на спалучэнні супрацьлеглых паняццяў:

*Ці доўга было гэта?
Можа, хвіліна,
Можа, паўвека, а можа, больш...
Але пакінула ты, дзяўчына,
Смутную радасць і светлы боль.*

(М. Лужанін “Смутная радасць”)

Аксюмаран часам выкарыстоўваецца ў загаловах твораў: І. Шамякін “Трывожнае шчасце”, А. Наўроцкі “Гарачы снег”. Праз аксюмаран рэалізуюцца філасофскія абагульненні – *сентэнцыі*, напрыклад: *Бывае цёплы халадок і бывае халоднае цяпло – у прыродзе, як у чалавечых сэрцах* (І. Шамякін).

Антытэза – стылістычны прыём, заснаваны на супрацьпастаўленні процілеглых паняццяў, напрыклад:

*У славы ёсць хітрасць такая:
Навекі яна ці на міг –
Вялікай
на двух не хапае,
Маленькай
хапае на ўсіх.*

(У. Някляеў “Слава”)

Антытэза таксама можа грунтавацца на выкарыстанні такіх паняццяў, назвы якіх па-за кантэкстам не з’яўляюцца антонімамі, што можа пацвердзіць наступным вершам:

*І грэшныя чарэшні маяць сокам,
І свет чароўны так, як я хачу.
Гэй, хто сказаў, што па табе я сохну?
Глядзі, – як дрэўца юнае лячу!*

*Між грозных зім і лет – не адвясную
Нават тады, калі лісты згараць.
Адкуль ты ўзяў, што я цяпер сумую?
Мне ў самы раз*

над песняй шчыраваць.

(Я. Янішчыц “І грэшныя чарэшні маяць сокам...”)

Антытэза часта выкарыстоўваецца ў загаловах, надаючы ім пэўную экспрэсіўную афарбоўку: К. Крапіва “Людзі і д’яблы”; І. Мележ “Блізкае і далёкае”.

Іронія – выкарыстанне слова або словазлучэння са станоўчым значэннем у адносінах да адмоўнага прадмета, асобы, з’явы (ганьбаванне або высмейванне ў форме пахвалы). Іронія можа быць абумоўлена кантэкстам, г.зн. успрымацца толькі ў канкрэтнай сінтаксічнай канструкцыі, напрыклад:

А ваенкам дык Іванова нават пахваліў:
– Ты, – кажа, – Іваноў, сапраўдны падхалім.

(К. Крапіва “Махальнік Іваноў”)

За некаторымі словазлучэннямі ў працэсе моўнай практыкі трывала замацавалася іранічная афарбоўка. Такія словазлучэнні называюцца **антыфразісамі**: *толькі пра вас і думаю, больш няма пра што; ну заходзьце, заходзьце, зараз я вас пачастую; ну ты і прыгажун і пад.*

3. Амонімы. Паронімы. Тропы з аманімічнымі і паранімічнымі адносінамі

Амонімы – словы, якія гучаць і пішуцца аднолькава, але маюць рознае значэнне: *поліс – дакумент аб страхаванні; поліс – горад-дзяржава з асобай формай сацыяльна-эканамічнага і палітычнага жыцця*. З’ява аманіміі вельмі распаўсюджаная, ахоплівае ўсе бакі мовы – лексіку, словаўтварэнне, граматыку. У навуковай літаратуры вылучаюць уласна амонімы (лексічныя – поўныя ці няпоўныя, сінтаксічныя), амафоны, амографы і амаформы.

Поўныя лексічныя амонімы – гэта словы адной часціны мовы, якія супадаюць ва ўсіх граматычных формах гучаннем і напісаннем, але зусім розныя па значэнні: *каса – прылада працы; каса – від прычоскі*.

Няпоўныя лексічныя амонімы адрозніваюцца ад поўных тым, што супадаюць гучаннем і напісаннем не ва ўсіх граматычных формах: *бокс – від спорту; бокс – асобная палата ў бальніцы*. У першым значэнні назоўнік *бокс* не мае формы множнага ліку.

Сінтаксічныя амонімы – словы, якія поўнасьцю супадаюць гучаннем і напісаннем, але адносяцца да розных часцін мовы і, адпаведна, выконваюць у сказе розныя сінтаксічныя функцыі: *Добра* (прыслоўе) *адкармілася мядзведзіца за лета і восень* (В. Вітка); *Добра* (безасабова-прэдыкатывнае слова) *было ў лесе, поўным птушыных галасоў* (І. Мележ).

Амафоны (фанетычныя амонімы) – словы, якія гучаць аднолькава, а пішуцца па-рознаму: *казка – каска; грыб – грып, Колас – колас*.

Амографы (графічныя амонімы) – словы, якія пішуцца аднолькава, а вымаўляюцца па-рознаму; *каса – касá; галіна – галіна́*.

Амаформы (марфалагічныя амонімы) – словы адной (радзей) ці розных (часцей) часцін мовы, якія супадаюць гучаннем і напісаннем толькі ў асобных граматычных формах: *лячу* (першая асоба адзіночнага ліку ад дзеясловаў *ляцець* і *лячыць*); *тры* (лічэбнік, дзеяслоў загаднага ладу), *вусны* (назоўнік і прыметнік).

На амонімах будуюцца загадкі, напрыклад: *Тры цяляці – колькі ног?* (Адказ: *Колькі ні тры – застанеца чатыры*).

Паронімы – словы адной часціны мовы, блізкія гучаннем і напісаннем, але розныя значэннем: *эфектны – эфектыўны, лясны – лясісты*,

крыўдны – крыўдлівы. Кожны паронім ужываецца ў пэўнай моўнай сітуацыі, характарызуецца семантычнай самастойнасцю і можа мець свае сінонімы і антонімы. Аднак гукавое падабенства паронімаў часта вядзе да іх няправільнага ўжывання ў мове. У выніку парушаецца сэнс выказвання, ускладняецца ўспрыманне зместу размовы, узнікаюць моўныя памылкі. У мастацкай літаратуры паронімы выкарыстоўваюцца як сродак моўнай характарыстыкі персанажа, а таксама для стварэння гумарыстычнага, камічнага або сатырычнага эфекту ў каламбурах, эпіграмах, шаржах, скарагаворках. На збліжэнні ў межах аднаго кантэксту знешне сугучных слоў заснавана асаблівая стылістычная фігура – **паранамазія**: *Што вінен, аддаць павінен. Дзе сунічнік, там і суніцы*.

Каламбур – фігура маўлення, якая грунтуецца на мнагазначнасці слова, аманіміі і выпадковым супадзенні слоў. Каламбуры выкарыстоўваюцца ў якасці гумарыстычнага або сатырычнага сродку:

Вам, цяляткі, мала кавы,

Вельмі мала чаю –

Выпіце лепш малака вы,

З'ешце малачаю.

А траву пакашу –

Дам вам сена па кашу (В. Вітка).

Усе тropy з адносінамі прамога і пераноснага значэнняў, з адносінамі сінанімічнага характару, з адносінамі антанімічнага характару, з аманімічнымі і паранімічнымі адносінамі пабудаваны на лагічнай сэнсавай сувязі паміж словамі. У лінгвалітаратуразнаўчай тэміналогіі называюць троп з адносінамі несумяшчальнасці – алагізм. **Алагізм** – троп, пабудаваны на збліжэнні слоў, у сістэме мовы звычайна несумяшчальных па сваім лексічным значэнні. Слова, што спалучаюцца ў такіх выпадках, не могуць уступаць у антанімічныя адносіны, таму такое спалучэнне будзеца не на супрацьпастаўленні, а на аддаленай асацыяцыі, супраць фармальнай логікі. Алагізмы шырока выкарыстоўваюцца ў прыказках, прымаўках, загадках: *Пасля дожджычку ў чацвер; Лапатаю ходзіць, а рогам траву есць; Едзе кошка на шасцёх ножках, сама сёмая*.

КАНТРОЛЬНЫЯ ЗАДАННІ

№ 1. Прачытайце прыведзеныя ўрыўкі. Выпішыце сінонімы, амонімы. Да выдзеленых слоў падбярыце антонімы

Навальніца на возеры

Надвор'е на возеры **няўстойлівае**. Яно часта змяняецца. То цёпла, то холадна. То свеціць сонца, то пахмурна. То ціха, то рэзкі вецер.

І ў адпаведнасці з надвор'ем, гэтак жа часта **змяняе** свой колер і возера.

То яно блакітнае, то цёмна-сіняе, то зялёнае, то шэрае, **сярдзітае** і непрыгляднае...

Раптам у **ясным** небе з'явіліся белыя воблачкі. Іх становіцца ўсё **больш**.

Сярод белых воблачкаў можна цяпер заўважыць і цёмна-шэрыя.

Сонца **схавалася**.

Дзесьці **ўдалечыні** пачуліся глухія раскаты грому. Неўзабаве яны **наблізіліся**, зрабіліся больш **гучныя** і працяглыя.

Птушкі недзе пахаваліся. Няма над возерам ні ластавак, ні чаек...

Неба тым часам зусім **пацямнела**, завалаклося **цяжкімі** і **змрочнымі** хмарамі. Яны праглынулі апошні невялікі прасвет і цяпер непадзельна пануюць над возерам.

У паветры павеяў аднекуль лёгкі струменьчык **холаду**.

Дрэвы зашамцелі.

Наляцеў нечакана **шалёны** парыў ветру.

Сосны пахіснуліся і застагналі. Па зямлі імкліва пакаціліся, абганяючы адна адну, сасновыя шышкі.

Суціхнуўшы на хвіліну, вецер накідваецца на дрэвы з **новаю** сілай, яшчэ больш **злосна** і непрымірыма.

Пайшоў дождж, спачатку быццам **неахвотна**, **невялікі** і **рэдка**, асобнымі кроплямі. Потым усё часцей і мацней.

І раптам страшэнны ўдар скалануў неба і зямлю.

Змрок згусціўся.

Цёмнае неба над возерам прарэзала ад краю да краю **доўгая** і **няроўная** агністая лінія маланкі. За ёю бліснула другая, трэцяя.

Гром грымеў амаль безупынна, не змаўкаючы ні на хвіліну.

Дождж перайшоў у лівень.

Нядаўна яшчэ **лагоднае**, блакітнае возера зрабілася змрочным, цёмна-шызым, пакрылася **высокімі**, сярдзітымі хвалямі, якія **бясконцымі** радамі, з шумам і грукатам кідалі і кідалі на бераг свае белыя пеністыя грабяні.

Шумелі патокі вады, якія ліліся цяпер з неба суцэльнай заслонай. Шумеў лес, шумела возера. Хісталіся, гнуліся і скрыпелі сосны.

Парывы ветру, адзін за аднаго мацнейшыя, зрывалі лісце з кустоў і дрэў, то ярасна падкідаючы яго высока **ўгору**, то гонячы між ствалоў па **мокрай** зямлі. Уся дарога ўздоўж берага была ўсыпана зламаным голлем.

Над хвалямі змагалася з ветрам адзінокая чайка, але вось і яна знікла кудысьці.

З жудасным трэскам і грукатам грывнула на пясок вялікая разгалістая сасна, што расла на самым беразе. Навальніца вырвала яе з

карэннем, і вось ужо цераз вяршаліну звергнутага старога дрэва перакочваюцца хвалі...

Тым часам ярасць ветру пачала **слабець**.

Праз гадзіну вецер суціх, гром змоўк, маланкі **перасталі** разрываць **цёмнае** неба.

З правага боку выступілі з-пад шэрай заслоны дажджу абрысы касы. Потым заслона перамясцілася на сярэдзіну возера, пасунулася **ўлева**. І адразу сталі відаць узгоркі за рыбгасам.

Цяпер і сярэдзіна возера вызвалілася ад заслоны, і вада зазіхацела серабрыстай рабізнай.

Выглянула сонца, неба ачысцілася ад хмар.

Над возерам перакінула сваё каляровае каромысла вясёлка, але **радасны**, бліскучы грыбны дожджык усё яшчэ ішоў.

Нарэшце і ён спыніўся.

Возера зноў зрабілася **ціхае і спакойнае**, а вада **чыстая і празрыстая**.

Пацяплела, хоць у паветры ўсё яшчэ крыху адчуваўся **халадок**. Улагодненыя берагі дыхалі свежасцю.

Вечар непрыкметна перайшоў у **ноч**.

На цёмна-сінім, амаль чорным небе **ярка** свяціў поўны месяц. На такой жа цёмна-сіняй, як і неба, вадзе струменіла серабрыстая дарожка **халоднага святла**. Над возерам панавала цішыня (*В. Вольскі*).

№ 2. Прачытайце сказы. Выпішыце перыфразы. Растворыце іх сэнс

1. Айсбергі – гэта алмазы палярнага ззяння, сны, што пад сіверам сняцца грэнландскім кітам. Айсбергі – гэта застылыя горы маўчання, помнікі шхунам разбітым і іх маракам (М. Танк). 2. І тады прыйшлі паважна хмары – айсбергі падсонечных вяршынь. Гром у бубны гулкія ударыў, цішыню густую пакрышыў (П. Панчанка). 3. А было ў яго [Хведара] тады шэсць душ: ён з жонкай Ганнай, двое старых, сыноч Мікалай ды малая дачушка Волечка, якая ў той год нарадзілася. І ён, пагарджаны парабак, патомны беззямелец, стаў уладаром гэткага багацця зямлі з былога панскага прасцягу над лесам. Помніў, душа яго спявала ад шчасця, белы свет здаваўся несканчона зіхоткім раем. Пабудоваў хату, гумно, хляўкі – зажылі... (В. Быкаў). 4. Гэта была Візантыйская Беларусь! Гэта быў край паляўнічых і намадаў, чорных смалакураў, ціхага, такога прыемнага здалёк, звону забытых цэрквачак над дрыгвой, край лірнікаў і цемры (У. Караткевіч). 5. І я ніколі ў жыцці не завяду ў хаце завёрку. Я люблю сядзець у загарадным доме і сачыць праз акно, як яны бегаюць у заснежаных дрэвах – зырккі, жывы язычок агню, – люблю, калі яны раніцай цакачучы і стукаючы у шыбу (просьцяць арэхаў або проста хлеба), але не завяду (У. Караткевіч). 6. Усё праходзіць, быццам дождж няроўны, і боль, і злосць, і дробная брыда, а

застаецца важны і галоўны і самы светлы талент – дабрата (С. Грахоўскі). 7. Беларусь, Беларусь – край замчышч, курганоў, дзе таяцца страхоці і звод, дзе русалкі выходзяць з віроў і начніцы вядуць карагод, дзе пад шум каласоў ведзьмары на палетках заломы кладуць і ў Купальскую ноч у бары забабоны ў пацёмках снуюць (Х. Жылка). 8. Ён пайшоў проста да студні. Выцягнуў вядро вады і стаў ліць празрысты холад сабе на галаву (К. Чорны). 9. Усяго 25 свечак адпалала на зямным бяседным стале Максіма Багдановіча (Г. Бураўкін). 10. Паміж пустак, балот беларускай зямлі, на ўзбярэжжы ракі шумнацечнай дрэмле памятка дзён, што ў нябыт уцяклі, – здзірванелы курган векавечны (Я. Купала). 11. Беларусь нездарма называюць краінай класічнай партызанскай барацьбы (У. Караткевіч). 12. І таму мне здаецца, што ў гэтыя – і не толькі ў гэтыя – дні зямлю нашу, Беларусь, можна назваць “зямлёю пад белымі крыламі” (У. Караткевіч). 13. Калі вы – дзіця вялікага горада, вы можаце наогул не мець уяўлення пра першабытныя лясы недзе над Бярозай-ракой (У. Караткевіч).

№ 3. Прачытайце вершы. Назавіце выкарыстаныя ў іх тропы. На якіх лексічных з’явах (полісеміі, сінаніміі, антаніміі, аманіміі, параніміі) яны пабудаваны?

I. Ад вясенняй расы травы зелянеюць,
Ад асенняй – заўжды вянуць ды сівеюць.

Ад вясенняй расы граюць птушкі шчыра,
Ад асенняй – лятуць у далёкі вырай.

Ад вясенняй расы радуецца сэрца,
Ад асенняй – чамусь у трывозе б’ецца.

І таму выслухай ты маё маленне:
На сустрэчу прыйдзі па расе вясенняй –

Па расе, ад якой салаўі п’янеюць,
Расцвігаюць сады, травы зелянеюць (М. Танк).

II. Край легенд,
крыжоў, магіл-курганаў,
край тугі –
бальзам жывых крыніц...

Край смугі
бялявых кос-туманаў,
край палёў,
краса шумлівых ніў...

Край балот,
пізін, азёраў наскіх,
край лясоў,
маўклівых сосен-струн...

Край паэм,
адвечных песень-казак –
дарагая сэрцу
Беларусь (*П. Трус*).

III. Ходзяць у пары сонца і цень,
Радасць і смутак, любоў і нянавісьць,
Сонца схваецца – цень западзе,
Радасць знікае – сум крылы расправіць.

Толькі любоў і нянавісьць чамусь
У сэрцы маім не ўміраюць ніколі...
Чым болей люблю я цябе, Беларусь,
Цемру і сум ненавіджу болей... (*А. Лойка*).

IV. Многа клопатаў мы мелі:
Млын паставілі на мелі,
Але ён зусім не меле,
Бо, відаць, зрабіць не ўмелі.
– Можа, я парадую
Добраю парадаю?
– Ты старэйшы, выручай!
– Загаціце вы ручай (*С. Грахоўскі*).

V. Неразлучны наш гурток –
Юля Гоман, я, Змітрок,
Едзем, гнаныя вясной,
Вязной кампаніяй
На сустрэчу з пасяўной
Веснавой кампаніяй (*А. Куляшоў*).

VI. На паляне,
Нібыта ў святліцы,
Ружавеюць густа суніцы.
Яны сёлета
Рана паспелі.
Іх дзяўчынкі
Сабраць не паспелі (*У. Калеснік*).

VII. У гэты край, дзе нарадзіўся, рос,
Дзе днее, вечарэе і світае,
Усё – ад зор далёкіх і да рос,
Твая радзіма, родная, святая (*Р. Барадулін*).

VIII. Мяне выправіла Дар'я –
Вам пітво прынёс у дар я:
Каб быў тонус ваш высокі –
Піце, дзетачкі, вы сокі,
А дзядам каля парогу
Я налью віна па рогу (*Н. Гілевіч*).

№ 4. Тэсты.

Варыянт 1

1. Адзначце словазлучэнні, у якіх падкрэсленыя словы ўжыты ў пераносным значэнні:

1) чалавек ідзе;	4) дождж ідзе;
2) час ідзе;	5) цягнік ідзе.
3) конь ідзе;	

2. Адзначце спалучэнні, у якіх пераноснае значэнне заснавана на метафары:

- 1) сэрцы таміліся ў трывозе;
- 2) заспяваў нізкі голас;
- 3) бляск таленту;
- 4) шапка хвоі;
- 5) усміхнуліся вочы.

3. Адзначце спалучэнні, у якіх пераноснае значэнне заснавана на метаніміі:

- 1) двор зарос падарожнікам;
- 2) світанне юнацтва;
- 3) праверыць пераказ;
- 4) захапляцца Танкам;
- 5) звонкі голас паклікаў.

4. Адзначце спалучэнні, у якіх пераноснае значэнне надаецца сінекдахай:

- 1) затупалі боты;
- 2) нежывое святло;
- 3) хоць бы грыб які знайсці;
- 4) з'есці цэлы слоік;
- 5) хвост цягніка.

5. Адзначце рады, у якіх падкрэсленыя словы з'яўляюцца лексічнымі поўнымі амонімамі:

- 1) смачныя лісічкі – хітрыя лісічкі;
- 2) стройны стан – варожы стан;
- 3) хутчэй тры – тры чалавекі;
- 4) дзіцячыя казкі – салдацкія каскі;
- 5) заплесці касу – затачыць касу.

6. Адзначце рады, у якіх усе словы з'яўляюцца сінонімамі:

- 1) згодна, зладжана, аднагалосна;
- 2) перашкаджаць, замінаць, ставіць палкі ў калёсы;
- 3) скрыжаванне, ростань, расставанне;
- 4) продкі, прашчуры, бацькі;
- 5) спрачацца, дыскаутаваць, змагацца.

7. Адзначце рады, у якіх прапанаваныя словы з'яўляюцца антонімамі:

- 1) светлы – шэры;
- 2) светлы – цёмны;
- 3) светлы – цёмна;
- 4) светлы – чорны;
- 5) светлы – нясветлы.

8. Адзначце паронім (паронімы) да слова “крыўдны”:

- 1) крыўдна;
- 2) крыўда;
- 3) бяскрыўдны;
- 4) крыўдлівы;
- 5) крыўдаваць.

9. Адзначце антонім (антонімы) да слова “наступленне”:

- 1) атака;
- 2) абарона;
- 3) асада;
- 4) штурм;
- 5) адступленне.

10. Устанавіце адпаведнасць:

А: спрасонку – спрасоння

Б: ваенны – цывільны

В: чаротніца (расліна) – чаротніца (птушка)

Г: цёплы (дзень) – цёплы (позірк)

1) сінонімы;

2) антонімы;

3) амонімы;

4) паронімы;

5) мнагазначныя словы.

Варыянт 2

1. Адзначце словазлучэнні, у якіх падкрэсленыя словы ўжыты ў пераносным значэнні:

- 1) клікаць сястру;
- 2) клікаць пчасце;
- 3) клікаць сабаку;
- 4) душа кіпіць;
- 5) малако кіпіць.

2. Адзначце спалучэнні, у якіх пераноснае значэнне заснавана на метафары:

- 1) усміхаецца дзень;
- 2) таюць гады;
- 3) дзяўчына ўся ў золаце;
- 4) кліча ўдаль дарога;
- 5) россып васільку.

3. Адзначце спалучэнні, у якіх пераноснае значэнне заснавана на метанімі:

- 1) разбіць надзеі;
- 2) увесь бераг смяяўся;
- 3) чайнік закіпеў;
- 4) студэнт цяперака не той пайшоў;
- 5) спыніцца каля ўвахода.

4. Адзначце спалучэнні, у якіх пераноснае значэнне надаецца сінекдахай:

- 1) я стаю ў чарзе за сінім плашчом;
- 2) перакладаць Быкава;
- 3) у сям'і пяць ратоў;
- 4) біржа маўчала;
- 5) узяць у бібліятэцы Караткевіча.

5. Адзначце няпоўныя лексічныя амонімы:

- 1) жытняя мука – адна мука;
- 2) баявыя гранаты – спелыя гранаты;
- 3) варта спынілася – варта спыніцца;
- 4) цёплая байка – цікавая байка;
- 5) разгадаць код – пародзісты кот.

6. Адзначце рады, у якіх усе словы з'яўляюцца сінонімамі:

- 1) ідззіна, крыга, смуга;
- 2) бярэмя, абярэмак, ахапак;
- 3) павольны, няспешны, марудна;
- 4) усюды, скрозь, паўсюль;
- 5) вонкавы, знадворны, знешні.

7. Адзначце антонімы:

- 1) горкі – салодкі;
- 2) горкі – салодка;
- 3) горкі – смачны;
- 4) горкі – нягоркі;
- 5) горка – салодка.

8. Адзначце паронім (паронімы) да слова “карысны”:

- 1) карыслівы;
- 2) карысна;
- 3) шкодны;
- 4) карысць;
- 5) бескарысны.

9. Адзначце антонім (антонімы) да слова “цёплы”:

- 1) халодны;
- 2) гарачы;
- 3) спякотны;
- 4) сцюдзёны;
- 5) прыемны.

10. Устанавіце адпаведнасць:

А: салдаты брылі – саламяныя брылі	1) амонімы
(лексічныя);
Б: не мець запасу – плаўленая медзь	2) амографы;
В: галіна дуба – галіна ведаў	3) амаформы;
Г: кіслы яблык – кіслы настрой	4) амафоны;
	5) мнагазначныя словы.

Тэма 3

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКА ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ

План

1. Спрадвечна беларуская лексіка.
2. Запазычаная лексіка. Прыметы запазычаных слоў.

1. Спрадвечна беларуская лексіка

Паводле паходжання лексіка беларускай мовы падзяляецца на спрадвечна беларускую і запазычаную. Да спрадвечна беларускай лексікі адносяцца агульнаславянская (словы, што захаваліся з перыяду агульнаславянскага моўнага адзінства), усходнеславянская (словы, аднолькавыя для ўсходніх славян) і ўласна беларуская (словы, якія ўзніклі ў час самастойнага функцыянавання беларускай, рускай і ўкраінскай моў). **Агульнаславянская** лексіка – самы старажытны пласт спрадвечна беларускіх слоў, які ахоплівае дастаткова разнастайныя семантычныя групы:

назвы асоб: *чалавек, брат, дзед, сват, унук;*

назвы частак цела: *барада, галава, вока, нага, рука*;
назвы прылад працы: *іголка, барана, каса, піла, серп*;
назвы адрэзкаў часу: *восень, зіма, раніца, год*;
назвы прадметаў побыту: *бочка, сіта, вядро*;
назвы прадуктаў харчавання: *хлеб, піва, каша, мёд, квас, малако*;
назвы прадметаў рэчаіснасці: *бераг, гара, луг, лес, поле*;
назвы з'яў прыроды: *снег, вецер, град, гром, раса*;
назвы расліннага свету: *бяроза, дуб, клён, лаза, жыта, авёс*;
назвы з'яў грамадска-палітычнага жыцця: *дзяржава, войска, полк, вёска, воласць, племя*;

назвы абстрактных паняццяў: *воля, праўда, радасць, страх*;
назвы колераў, якасцей: *белы, чорны, вялікі, малады, добры*;
назвы дзеянняў: *бегчы, везці, ткаць, малаціць, класці*;
назвы ліку: *адзін, тры, восем*;
некаторыя займеннікі: *я, ты, мы, вы, ён, яна, яно, яны, сам, мой, ваш*;
некаторыя невытворныя прыназоўнікі і злучнікі: *ад, пад, за, над, і, а*.
Агульнаславянскія словы найбольш актыўна выкарыстоўваюцца ў маўленні, на іх аснове ўзбагачаецца лексічны склад сучаснай беларускай мовы.

Пласт **усходнеславянскай** лексікі фарміраваўся пасля распаду агульнаславянскага адзінства з VI да XIII – XIV стагоддзя, пазней стаў набыткам беларускай, рускай і ўкраінскай моў. Гэты пласт значна большы па колькасці і больш актыўна насычае наступныя семантычныя групы:

назвы асоб паводле заняткаў, ступені сваяцтва: *ганец, пісар, каваль, бацька, дзядзька, падчарка*;
назвы частак цела: *тулава, шчака, кулак, загрывак*;
назвы прылад працы: *багор, вярхоўка, калун, качарга*;
назвы са значэннем часу: *сёння, заўтра, пасля, цяпер*;
назвы прадметаў побыту: *самавар, лыжка, дудка, воз*;
назвы адзення і абутку: *сарочка, боты*;
назвы прадуктаў харчавання: *корж, пірог, калач, цеста*;
назвы прадметаў рэчаіснасці: *сенажаць, цаліна, ярына*;
назвы з'яў прыроды: *вясёлка, мяцельца, радуга*;
назвы расліннага свету: *грузд, грэчка, шчаўе, падбярозавік, кроп, лён*;

назвы жывых істот: *кошка, сабака, жаваранак, камар, жук, гадзюка*;
назвы будынкаў, забудоў: *авін, адрына, слабада, тупік*;
назвы з'яў грамадска-палітычнага жыцця: *сям'я, пасол, слуга, дань*;
назвы абстрактных паняццяў: *веліч, правільнасць, сутнасць, давер*;
назвы якасцей: *белабрысы, махнаты, смуглы, дрымучы*;
назвы дзеянняў: *кіпяціць, араць, сеяць, бурліць*;
назвы ліку: *трынаццаць, трэць, сорак, дзевяноста*.

Не ўсе ўсходнеславянскія словы захаваліся ў сучасных беларускай, рускай і ўкраінскай мовах. Частка іх выпала з актыўнага слоўніка, частка змяніла сваю семантыку, некаторыя засталіся толькі ў дыялектах. Аднак усходнеславянская лексіка на працягу наступных стагоддзяў служыла базай для ўтварэння новых слоў у сферах бытавога, гаспадарчага, грамадска-палітычнага і культурнага жыцця.

Уласна беларуская лексіка складае спецыфіку лексічнай сістэмы беларускай мовы. Яна ўключае словы, якія адносяцца да перыяду фарміравання і развіцця самастойнай беларускай народнасці – з XIII – XIV ст. і да нашых дзён. Акрамя колькаснага павелічэння традыцыйных лексічна-семантычных груп, фарміруюцца новыя, у прыватнасці, тыя, што звязаны з разумовай, духоўнай сферай жыцця, з набыццём новых ведаў. Напрыклад:

назвы атмасферных з’яў і паняццяў: *золак, спёка, цемра;*

назвы са значэннем прасторы і часу: *сакавік, травень, палетак, прыгуменне;*

назвы абстрактных паняццяў: *абавязак, звычай, пакута;*

некаторыя тэрміны: *байка, дзейнік, пытальнік, суквецце, прымаўка, голанасенныя;*

назвы дзеянняў, працэсаў, стану: *абняславіць, дазволіць, жадаць, сачыць, спачуваць.*

2. Запазычаная лексіка. Прыметы запазычаных слоў

У слоўніковым складзе любой мовы, уключаючы беларускую, шмат запазычаных слоў. Працэс запазычвання праходзіў ва ўсе гістарычныя перыяды (агульнаславянскі, усходнеславянскі, уласна беларускі) і быў выкліканы гістрычнымі прычынамі, бо народы заўсёды мелі палітычныя, эканамічныя і культурныя сувязі. Не ўсе словы ішамоўнага паходжання ўспрымаюцца як запазычаныя: многія з іх так даўно і трывала ўвайшлі ў сістэму сучаснай беларускай літаратурнай мовы, што іх паходжанне можна ўстанавіць толькі шляхам спецыяльнага лінгвістычнага аналізу: *парасон, дах, ісці на дыбачках*. Прыметы іншамоўных слоў дыферэнцуюцца ў залежнасці ад мовы-крыніцы: ёсць прыметы запазычанасці, якія характарызуюць англійскія, нямецкія, французскія і інш. словы. Найбольш тыповыя прыметы запазычаных слоў наступныя:

1) наяўнасць літары **ф**: *фае, кефір;*

2) спалучэнні **ге, ке, хе**: *герой, схема;*

3) пачатковая непрыставачная **а**: *афіша, акцыя;*

4) пачатковая літара **э**: *эра, эпоха, эвалюцыя;*

5) спалучэнні галосных (не на стыку марфем): *біялогія, заасад;*

6) спалучэнні зычных **кт, хт, шт, шц, мб, пс, мв** (і падобныя, звычайна цяжкія для вымаўлення): *трактат, вахта, штаб, шпалы, апломб, раіс, трамвай;*

7) прыстаўкі **а-, анты-, архі-, дэз-, пан-, суб-, контр-, транс-, гіпер-, супер-** і падобныя да іх: *апалітычны, антыгуманны, архіепіскап, дэзынфармацыя, панісламізм, субынспектар, контрідэя, трансірландскі, гіперінфляцыя, суперідэя*;

8) спалучэнні **-дэ-, -тэ-, -ды-, -ты-** (адсутнасць дзекання і пекання): *дэлегат, тэорыя, дырэктар, тыраж*;

9) суфіксы (суфіксальныя спалучэнні) **-ір, -ёр, -еец, -ейск, -ур, -ар, -аж, -іст, -цый-** і падобныя: *брыгадзір, ліфцёр, гвардзеец, армейскі, архітэктур, літаратар, мантаж, рэгіст, лекцыя*;

10) спалучэнні **бю, вю, пю, мя, фю, кю**: *бюро, гравюра, шорэ, мюзікл, фюзеляж, кювет*;

11) канцавыя спалучэнні **-он, -анс**: *бетон, вазон, жэтон, нюанс*.

Сярод запазычаных слоў асобна вылучаюцца варварызмы і экзатызмы. **Варварызмы** – запазычаныя з іншай мовы, не поўнаасвоенныя словы і выразы: *альма-матар, фіфці-фіфці, но пасаран*. **Экзатызмы** – словы і выразы, якія запазычаны з іншых моў, адлюстроўваюць паняцці з жыцця іншых народаў і ўжываюцца з мэтай надаць маўленню своеасаблівы, мясцовы каларыт: *долар, аул, цюбецейка, чалма*.

Варварызмы і экзатызмы выконваюць дзве функцыі. Па-першае, яны перадаюць некаторыя незвычайныя паняцці і ствараюць так званы мясцовы каларыт, што характарызуе быт розных краін, народаў. Напрыклад, у вершы М. Танка “Бікавэр” сустракаем наступныя радкі:

Былую ўспомніў стрэчу ў Карабаху,

Дзе на пытанне пасланца Алаха:

– А што п'яце?

– Быка кроў –

– “Бікавэр”.

Калі не верыш тамадзе – правер.

Праверыў.

Спадабалася.

І разам

Шу грэшнае віно аж да намаза.

Сягоння ў чайхане маіх былых сяброў

Чуваць: п'е смерць не “Бікавэр”, а кроў.

“**Бікавэр**” – віно, распаўсюджанае ў Сярэдняй Азіі; **намаз** – у мусульман: штодзённая пяціразовая (у вызначаны час) малітва, якая суправаджаецца мыццём рук і рытуальнымі рухамі; **чайхана** – чайная ў Сярэдняй Азіі, Іране.

Па-другое, варварызмы і экзатызмы могуць выступаць адным са сродкаў высмейвання тых, хто пакланяецца ўсяму замежнаму:

Спачатку пазбавіцца рад

Ад бацькоўскае хаты,

Ад маці – у горад,
Даюць на яе
Трэці светлы пакой.
На хатчыны грошы,
На матчыны грошы
Абставіць кватэру багата,
А потым і маці цішком –
У дом састарэлых
На вечны спакой!
А там і ад мовы сваёй
Адцураецца:
Родная мова не ў модзе –
Даволі той бульбы!
Бывай, журавінавы гай!
Крышталь. Дываны.
А дзеці ў англійскую ходзяць.
Прыстойна. Прэстыжна.
О'кэй і гуд бай! (П. Панчанка “Хто вінаваты?”).

Як правіла, варварызмы ўводзяцца ў тэкст у засвоеным беларускай фанетыкай і марфалогіяй выглядзе. Даволі распаўсюджаныя іншамовныя словы і звароты, што ўяўляюцца як клішэ, ідыяматычныя выразы, прычым яны могуць быць перададзеныя як пры дапамозе графікі той мовы, з якой запазычаны, так і пры дапамозе графікі беларускай мовы:

happy end – шчаслівы канец (англ.); **chercher la fame** – шукайце жанчыну (франц.); **a la guerre comme a la guerre** – на вайне як на вайне (франц.) – перададзены графікай мовы, з якой запазычаны;

шэрсэ ля фам – шукайце жанчыну (франц.); **уік энд** – выхадныя дні ў канцы тыдня (англ.); **ва банк** – ісці на рызык (франц.) – перададзены графікай беларускай мовы.

КАНТРОЛЬНЫЯ ЗАДАННІ

№ 1. Прачытайце тэкст. Назавіце ў ім запазычаныя словы і прыметы іх запазычанасці.

Пытанні этнагенезу актуальныя для кожнай нацыі, любога народа ва ўсе часы. Натуральна, што асэнсаванне паходжання, традыцый, звычаяў, культурных набыткаў з'яўляецца неабходным момантам у самавызначэнні, самаўсведамленні сваёй цэласнасці і значнасці як нацыі, у канкрэтызацыі месца ў сістэме этнасаў і, у пэўнай ступені, каардынацыі адносін з іншымі этнасамі.

Першая спроба вызначэння паходжання, асэнсавання мінулага ў дачыненні да ўсходнеславянскіх зямель – славуная “Аповесць мінулых гадоў” – адносіцца да пачатку XII ст. Але гэты твор ахоплівае храналагічна невялікі перыяд і датычыцца практычна толькі славянскіх протадзяржаўных утварэнняў. Да таго ж неабходна ўлічваць палітычныя ўмовы стварэння гэтага помніка – княжанне ў Кіеве Уладзіміра Магнамаха, які праводзіў палітыку падпарадкавання і кансалідацыі ўсіх усходнеславянскіх зямель і шматлікіх рознаэтнічных плямёнаў, што насялялі прасторы “імперыі Рурыкавічаў”. Ідэя стварэння імперыі з цэнтрам у Кіеве з дамінуючай хрысціянскай культурай і знайшла адлюстраванне ў “Аповесці мінулых гадоў”.

Не з’яўляецца новым і меркаванне пра тэндэнцыйнасць гэтага твора. З нагоды пэўнай дзяржаўна-палітычнай, ідэалагічнай накіраванасці роля ў этнакультурным фарміраванні ўсходнеславянскай дзяржаўнасці ў “Аповесці мінулых гадоў” прысвойваецца выключна славянскаму этнасу. І па гэтай жа прычыне пра больш-менш гістарычную аб’ектыўнасць можна гаварыць у дачыненні да IX ст., калі пачынаецца ўтварэнне дзяржаў з цэнтрамі ў Кіеве і Ноўгарадзе. Гэта час запрашэння на ўсходнеславянскія землі Рурыка. У больш ранні час – да IX ст. – славянскі этнас, славянскія плямёны ў гэтым рэгіёне не адыгрывалі дамінуючай ролі (С. Івануў).

№ 2. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Назавіце ў ім запазычаныя словы і прыметы іх запазычанасці.

Олимпийские игры

...Глядя на символ Олимпийских игр, вспоминаем, что пять тесно сплетающихся колец говорят о спортивном содружестве, о равенстве людей пяти частей света. Синее кольцо символизирует Европу, черное – Африку, желтое – Азию, красное – Америку, зеленое – далекую Австралию.

Олимпиада! Ныне этим словом называют не только спортивные, но и любые другие соревнования. Никто не удивится, увидев афишу “Математическая олимпиада” или “Олимпиада художественной самодетельности”. У греков же олимпиадой назывались не соревнования, а четырехлетие, разделявшее Олимпийские игры. Теперь Олимпийские игры – это спортивное соревнование сильнейших из сильных.

Традиция проведения Олимпийских игр идет с древних веков. Еще легендарный герой Геракл соревновался в быстроте бега с четырьмя своими братьями и был увенчан почетным венком из веток дикой маслины.

Главным принципом Олимпийских соревнований всегда была честность. Чемпион мог быть лишен высокого звания, если он завоевал титул чемпиона нечестным путем.

№ 3. Рашыце лінгвістычныя прапорцыі. Назавіце прыметы запазычаных слоў.

- I. 1) Антаганізм : супярэчнасць = анархія : ?;
- 2) неабмежаваны : абсалютны = ? : адэкватны;
- 3) архаіка : старажытнасць = ? : прамоўца;
- 4) захопнік : агрэсар = прадпрымальніцтва : ?;
- 5) астракізм : ? = ? : гасцініца;
- 6) білінгвізм : ? = ? : кіраўнік;
- 7) ? : забарона = візіт : ?;
- 8) ? : парытэт = чалавечнасць : ?

- II. 1) Антытэза : супрацьпастаўленне = вакуум : ?;
- 2) вертыкальны : адвесны = ідэнтычны : ?;
- 3) меркаванне : гіпотэза = ? : падабенства;
- 4) дамінаваць : ? = дыскусіраваць : ?;
- 5) дыферэнцыяцыя : ? = ? : недахоп;
- 6) прыярытэт : ? = ? : ажыццяўленне;
- 7) універсальны : ? = статычны : ?;
- 8) ? : трансфармацыя = дослед : ?

- III. 1) Генезіс : паходжанне = ? : развіццё;
- 2) угаворваць : агітаваць = навучыць : ?;
- 3) бар'ер : перашкода = ? : надарожжа;
- 4) галкіпер : ? = асацыяцыя : аб'яднанне;
- 5) лідар : ? = ? : апошні;
- 6) дыстанцыя : ? = фальсіфікацыя : ?;
- 7) ? : траўма = спаборніцтва : ?;
- 8) фіяска : ? = чэмпіён : ?

- IV. 1) Інвестыцыя : уклад = інцыдэнт : ?;
- 2) прамысловасць : ? = згода : кансенсус;
- 3) ліцэнзія : дазвол = ? : саперніцтва;
- 4) індывідуальны : абыякавы = кампетэнтны : ?;
- 5) увоз : ? = ? : экспарт;
- 6) рэвізія : ? = ? : перасяленне;
- 7) ? : субсідыя = аб'яднанне : ?;
- 8) ? : відазмяненне = лімітацыя : ?

№ 4. Прачытайце. Назавіце варварызмы і экзатызмы. Патлумачце, з якімі стылістычнымі мэтамі яны ўжываюцца.

1. Па баках, як сцяна, стаіць высокі бамбук. Дзікія качкі капошацца там. На мангравым карані тырчыць белая чапля (Я. Маўр). 2. Па японскім

летавылічэнні 1981 год – 2641 (з дня каранавання першага мікада) (У. Караткевіч). 3. Знаеце, не хачу гучаць па-японску. Ёсць у вас “яма” – гара, а ў нас “яма” – “яма” (У. Караткевіч). 4. На асфальце трапяткія цені, пад лістоваю звонаць арыкі, і пераліваецца адзеннем буйны вір натоўпаў гаваркіх. І калі гарачымі вачыма з-пад чадры іранка шугане, мімаволі ты прашэпчаш імя, чутае калісьці, – Шаганэ... Заламаўшы сінюю цілотку, паліцэйскі ішака вядзе, на рагу з алахам на ўсю глотку брудны дэрвіш гутарку вядзе (П. Панчанка). 5. Каля ракі маліўся Богу з крывой турэцкай шабляй курд. І раптам з воблака сівога джайранаў выбег цэлы гурт (П. Панчанка). 6. Стары жабрак дзьме ў флейту сіплую, ён вольны, так сказаць, мастак. Я цэнты кідаю, і сіпла ён “Сэнк’ю” – ківае мне. Аднак ужо глядзяць вачмі пустымі юнцы з бародкамі рудымі з пагрозай цёмнай на цябе... Брадвей, Брадвей ў агні і дыме, цябе я ведаю цяпер! [...] А пабываць было тут варта хоць ноч адну, хоць раз адзін. Ісці па стрытах страшнавата пасля дванаццаці гадзін (П. Панчанка). 7. Добры дзень, малы джэнтэльмен, гуд монінг! На назе у хлопчыка званок. Ён увесь у жаўранкавым звоне, кучаравы пастарскі сыноч (П. Панчанка). 8. Усё жыццё чорт-нумізMAT збіраў дукаты, драхмы, шылінгі, дынары, пакуль пад дрэвам смерці не падняў Іудавых сярэбранікаў пару (М. Танк).

№ 5. Прачытайце. Патлумачце, з якімі стылістычнымі мэтамі М. Танк ужывае варварызмы ў назвах загаловаў да сваіх вершаваных твораў.

MEMENTO MORI

*Калі ўздымаўся на нагах,
Бацькі і ўсе казалі: “Ах!”*

*Калі ж убраўся ў сілу зух,
Далі імя другое: “Ух!”*

*Мінулі годы. Як на смех,
Усе яго ўжо звалі: “Эх!”*

*Цяпер, хто знае на кладах,
Дзе спачывае “Эх-Ух-Ах”?*

ERRATA

*Цэлая армія
Рэдактараў, стылістаў,
Карэктараў*

Правярае кожнае слова.
І ўсё роўна
У канцы кнігі ці брашуры –
“Заўважаныя памылкі”.
Што ж дзіўнага, што я,
Перагортваючы старонкі жыцця,
Знаходжу нямала памылак.
Толькі я іх
Нявыпраўленымі пакідаю.

Тэма 4

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКА ПАВОДЛЕ СФЕРЫ ЎЖЫВАННЯ

План

1. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага ўжывання.
2. Дыялектная лексіка. Дыялектызмы: лексічныя (уласна лексічныя і этнаграфічныя), семантычныя, фанетычныя, граматычныя, словаўтваральныя.

1. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага ўжывання

Паводле сферы ўжывання лексіка сучаснай беларускай мовы падзяляецца на дзве групы: агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага ўжывання.

Да агульнаўжывальнай лексікі адносяцца словы, уласцівыя для ўсіх стыляў: *возера, горад, урок, радасны, адкрыты, бегчы, прасіць* і інш. Гэта словы агульнанародныя, зразумелыя ўсім носьбітам беларускай мовы. Яны бытуюць як у літаратурнай мове, так і ў мясцовых гаворках і складаюць надзвычай шматлікую групу слоў, якой карыстаюцца ўсе члены грамадства. Словы гэтай групы звычайна старажытныя паводле паходжання: яны ўзніклі ў агульнаславянскі або агульнаўсходнеславянскі перыяд.

Да лексікі абмежаванага ўжывання адносяцца словы, якія бытуюць толькі на пэўнай тэрыторыі або ў асяроддзі людзей пэўнай прафесіі ці сацыяльнай групы. У залежнасці ад сферы бытавання такая лексіка падзяляецца на спецыяльную, жаргонную і дыялектную.

Да спецыяльнай лексікі адносяцца тэрміны і прафесіяналізмы. **Тэрміны** – словы або словазлучэнні, якія дакладна абазначаюць тэма ці іншыя паняцці навукі, тэхнікі, вытворчасці, мастацтва і г.д. Напрыклад, у філалогіі: *флексія, афіксоід, дапасаванне, пара-*

дыгма, вакатыўны; у матэматыцы: вектар, лагарыфм, тэарэма, сінус, радыс; у хіміі: вокісел, вадарод, іон, лакмус.

Асноўныя асаблівасці тэрмінаў:

1) *дакладнасць*, або адпаведнасць слоўнага знака пэўнаму паняццю;
2) *адназначнасць*: пажадана, каб кожны тэрмін меў толькі адно значэнне. Аднак пэўная частка слоў літаратурнай мовы расшырае сваю семантыку і набывае дадатковыя тэрміналагічныя значэнні, што ўплывае на ўзнікненне сярод тэрмінаў непажаданых для іх мнагазначнасці і полісеміі;

3) *кароткасць*. Аднак гэта асаблівасць не павінна быць вырашальнай у выбары тэрміналагічнага наймення;

4) *сістэмнасць*, г.зн. кожны тэрмін павінен быць адзінкай пэўнай тэрміналагічнай сістэмы;

5) *адсутнасць экспрэсіі* і звязаная з ёй *стылістычная нейтральнасць*.

Сукупнасць тэрмінаў той ці іншай галіны навукі, тэхнікі, вытворчасці, мастацтва называецца **тэрміналогіяй**. Тэрміналогія ўключае агульнанавуковыя, міжнавуковыя і вузкаспецыяльныя тэрміны. Агульнанавуковыя тэрміны – важны кампанент лексікі навуковага стылю. Такія словы можна сустрэць ва ўсіх тэрміналагічных сістэмах: *актуальнасць, мэтазгоднасць, дэталізацыя, элемент, функцыя, працэс*. Міжнавуковыя тэрміны ўваходзяць у тэрміналагічныя сістэмы некалькіх галін ведаў, паколькі выражаюць найбольш агульныя паняцці, суадносныя з аб'ектамі, з'явамі, працэсамі, уласцівасцямі ў розных галінах навукі: *злучэнне* (тэхніка, хімія, астраномія), *кампанент* (хімія, фізіка, лінгвістыка), *канцэнтрацыя* (грамадска-палітычныя навукі, эканоміка, псіхалогія) і інш. Вузкаспецыяльныя – гэта ўласна навуковыя тэрміны, якія выражаюць сістэму паняццяў пэўнай галіны ведаў, большасць з іх не выходзіць за межы вузкапрафесійных зносін: *флексія, афікс, суфіксойд* (лінгвістыка).

Прафесіяналізмы – словы, характэрныя для людзей пэўнай прафесіі і распаўсюджаныя ў гутарковай мове або ўжытыя ў мастацкім творы. Прафесіяналізмы блізкія да тэрмінаў, але розніца паміж імі ў наступным: 1) тэрміны – выключна афіцыйныя, узаконеныя ў пэўнай навуцы назвы, папяраныя ў навуковым стылі літаратурнай мовы, а прафесіяналізмы – гэта паўафіцыйныя, ненарматыўныя назвы, якія бытуюць у гутарковым стылі, застаючыся па-за сферай літаратурнай мовы; 2) тэрміны зафіксаваны слоўнікамі, прафесіяналізмы, як правіла, не зафіксаваны. Прафесіяналізмы называюць прылады працы, іх дэталі, дзеянні, з'явы і выкарыстоўваюцца ў асяроддзі пчалароў, пясляроў, краўцоў, друкароў, пятагонаў, паляўнічых. Напрыклад: *паласа, перадавіца, разварот, ляп* (у друкароў), *восці, павук, таптуха, трыгубіца, яршоўка* (у рыбакоў).

Тэрміналагічная і прафесійная лексіка, акрамя асноўнай сферы свайго бытавання, выкарыстоўваецца ў мастацкім стылі літаратурнай мовы з мэтай моўнай характарыстыкі асобы, апісання роду заняткаў, жыццёвых абставін.

Да жаргоннай лексікі адносяцца жарганізмы і аргатызмы.

Жарганізмы – словы і звароты, якія ўваходзяць у склад якога-небудзь жаргону і пры гэтым шырока выкарыстоўваюцца за яго межамі, у агульным маўленні. Напрыклад, *клёвы* – добры, *жэць* – вельмі дрэнна, *шнуркі* – бацькі, *кімарыць* – драмаць. Жарганізмы заўсёды ацэначныя, экспрэсіўныя і, як правіла, з’яўляюцца стылістычнымі дублетамі літаратурных слоў, г.зн. іх *сінонімамі*. Крыніцамі жарганізмаў могуць быць: запазычанні з іншых моў (*чувак* – з цыганскай, *атас* – з французскай, *мані* – з англійскай); пераасэнсаванне слоў літаратурнай мовы (*зліняць* – знікнуць; *рабіць ногі* – хутка ўцякаць); новаўтварэнні (*міжсабойчык* – сяброўскія неафіцыйныя зносіны); усячэнне (*црэпад* – выкладчык, *параўн. рус.* – преподаватель) і інш.

Аргатызмы – словы і звароты, што ўваходзяць у склад якога-небудзь арга (умоўная гаворка адносна закрытай сацыяльнай групы ці суполкі, нярэдка з элементамі таямнічасці: тэатральнае, спартыўнае, армейскае і іншыя віды) і пры гэтым шырока выкарыстоўваюцца ў агульным маўленні. Як правіла, аргатызмы губляюць сувязь з карпарацыйнай крыніцай (арго) і першапачатковым асяроддзем ужывання, але захоўваюць яркую экспрэсіўную афарбоўку: *тусоўка* – сустрэча, гулянне; *шмоткі* – адзенне, *хвост* – няздадзены экзамен, *ліпавы* – фальшывы.

У мастацкіх і публіцыстычных тэкстах жарганізмы і аргатызмы выкарыстоўваюцца як стылістычны сродак, перш за ўсё для маўленчай характарыстыкі персанажаў, для рэалістычнага адлюстравання адпаведнай сітуацыі.

2. Дыялектная лексіка. Дыялектызмы: лексічныя (уласна лексічныя і этнаграфічныя), семантычныя, фанетычныя, граматычныя, словаўтваральныя

Словы, уласцівыя адной тэрытарыяльна абмежаванай гаворцы ці дыялекту, называюцца дыялектнымі. Дыялектныя словы, выкарыстаныя з мэтай стварэння мясцовага каларыту ці індывідуалізацыі мовы персанажаў, называюцца **дыялектызмамі**. Дыялектызмы бываюць лексічныя, семантычныя, фанетычныя, граматычныя, словаўтваральныя. **Лексічныя** дыялектызмы – гэта словы, не ўласцівыя літаратурнай мове. Сярод іх вылучаюцца уласна лексічныя і этнаграфічныя. *Уласна лексічныя* дыялектызмы з’яўляюцца мясцовымі назвамі агульнавядомых прадметаў, якасцей, дзеянняў, з’яў, якім у літаратурнай мове адпавядаюць словы з іншай асновай (напрыклад, слова *галень* мае значэнне “змече-

ны стары венік”, слова *кацелка* – “сланечнік”). *Этнаграфічныя* дыялектызмы – гэта мясцовыя назвы прадметаў, з’яў, невядомых у іншых рэгіёнах. Такія дыялектызмы не маюць адпаведнікаў у літаратурнай мове (напрыклад, ва ўсходняй Беларусі снапы, сена сушаць у спецыяльна пабудаваных памяшканнях, якія называюць *ёўня, восець*. У заходніх і паўднёвых рэгіёнах такіх будынкаў няма). *Семантычныя* дыялектызмы – гэта агульнанародныя словы, якія ўжываюцца ў пэўнай мясцовасці з іншым, чым у літаратурнай мове, значэннем (напрыклад, агульнавядомае слова *мост* у гаворках Гомельшчыны і Магілёўшчыны выкарыстоўваецца як назва *падлогі*, словам *кабан* на Гомельшчыне называюць *пеўня*). *Фанетычныя* дыялектызмы – словы, якія адлюстроўваюць якую-небудзь фанетычную асаблівасць гаворкі (напрыклад, замена гука [ф] гукамі [п], [х], спалучэннем [хв], [кв]: *картопля, хварба, квасоля*). *Граматычныя* дыялектызмы адлюстроўваюць граматычны асаблівасці гаворкі (напрыклад, у паўночна-ўсходнім дыялекце дзеясловы цяперашняга часу ў 3-й асобе адзіночнага ліку ўжываюцца з канчаткамі *-іць, -ыць, -ець: нясець, чытаць, вядзець, гадуіць*. На поўдні Мінскай вобласці замест постфікса *-ся* ўжываецца постфікс *-са: апрапуўса, купаліса, смяліса*). *Словаўтваральныя* дыялектызмы – словы, якія адрозніваюцца ад літаратурных словаўтваральнымі сродкамі (напрыклад, замест *накрыўка* ў дыялектнай мове ўжываецца слова *накрыватка*, замест *пашталён* – *паштар*).

Дыялектная лексіка – важны моўны сродак у мастацкай літаратуры для стварэння мясцовага каларыту, індывідуалізацыі мовы персанажаў, выражэння эмацыянальна-экспрэсіўных адносін да падзей, з’яў, вобразаў. Прыкладам арыгінальнага выкарыстання дыялектызмаў у мастакім маўленні можа паслужыць наступны ўрывак:

– *Дзядзько* Іван, – гарлаў Ларывон Зайчыку, што тупаў побач з возам, які цягнуў сівы, стары конь, – **чаго ето твой рысак так неахвотна цягнецца? Як усе адно** – у калгас не хоча!

– **Не хапаецца!** – падчапіў Хадосьчын бацька. Радасна, на ўвесь голас пакпіў: – **Несазнацельны, нібыто!**

– Дай яму пад **пузо**, паганаму! – параіў Ларывон, давольны тым, што слухае столькі народу. **Кеб бег і другім прыклад паказувай!** (І. Мележ. Подых навалініцы).

Злоўжыванне дыялектнымі словамі і зваротамі прыводзіць да засмечвання мовы і неразумення сэнсу сказанага. Таму ўключэнне дыялектызмаў у тэкст (асабліва публіцыстычны) павінна быць абгрунтаваным.

Тэма 5

СТЫЛІСТЫЧНАЕ ВЫКАРЫСТАННЕ АКТЫЎНАЙ І ПАСІЎНАЙ ЛЕКСІКІ

План

1. Актыўная і пасіўная лексіка. Устарэлыя словы: гістарызмы, архаізмы.
2. Неалагізмы лексічныя і семантычныя. Аказіяналізмы.

1. Устарэлыя словы: гістарызмы, архаізмы

Лексіка беларускай мовы ўвесь час змяняецца ў працэсе гістарычнага развіцця грамадства. Разам са зменамі ў навуцы і тэхніцы, у вытворчасці і культуры, у грамадскім ладзе і эканоміцы слоўнікавы склад мовы пастаянна павялічваецца, абнаўляецца за кошт узнікнення новых слоў, якія адлюстроўваюць змены ў жыцці народа. Адначасова ў лексіцы адбываецца і працэс знікнення некаторых слоў, якія абазначаюць панняцці, што знікаюць з ужытку або замяняюцца новымі. У выніку ўжыванне адных слоў дастаткова частае, а іншых слоў – значна радзейшае. Паводле ступені ўжывальнасці ў мове лексіка падзяляецца на актыўную і пасіўную. Да **актыўнай** лексікі адносяцца ўсе сучасныя прывычныя і ўжывальныя словы, якія не маюць адценняў устарэласці ці навізны: *дом, памяць, светлы, карміць, важны, дамаўляцца*. Да **пасіўнай** лексікі адносяцца рэдкаўжывальныя, непрывычныя з-за сваёй устарэласці ці навізны словы: *вярста, воласць, нэп, блог, сайт*. Сярод устарэлых слоў адрозніваюцца архаізмы і гістарызмы.

Архаізмы – устарэлыя моўныя элементы (словы, выразы, формы слоў, афіксы), якія выйшлі з актыўнага ўжытку, заменены іншымі. Адрозніваюць архаізмы лексічныя, семантычныя, лексічна-марфалагічныя, лексічна-словаўтваральныя, лексічна-фанетычныя. Лексічныя архаізмы – устарэлыя словы, якія ў сучаснай мове маюць адпаведныя сінонімы: *лемантар – буквар, атрамант – чарніла, гарбата – чай, інсургент – паўстанец*. Семантычныя архаізмы – устарэлыя значэнні слова, уласцівага сучаснай мове: *пенсія ‘стыпендыя’, живот ‘жыццё’*. Лексічна-марфалагічныя архаізмы – словы, якія маюць устарэлыя марфалагічныя адзнакі (род ці лік): *кляса – клас, шынель (ж. р.) – шынель (м. р.)*. Лексічна-словаўтваральныя архаізмы – словы, якія маюць устарэлую словаўтваральную будову: *двухпаверхны – двухпавярховы, лятун – лётчык, земляробны – земляробчы*. Лексічна-фанетычныя архаізмы – словы, якія захоўваюць устарэлае гукавое афармленне, адрознае ад сучаснага: *кроніка – хроніка, філэзофія – філасофія*.

Архаізмы выкарыстоўваюцца са стылістычнай мэтай у творах аб мінулым для стварэння каларыту эпохі ці камічнага эфекту, іроніі, саты-

ры, пародыі або каб надаць адценне ўрачыстасці (у публіцыстычным стылі).

Гістарызмы – словы ці выразы, якія выйшлі з ужытку ў сувязі са знікненнем прадметаў і з’яў, якія яны абазначалі: *соцкі, рабфак, кулак (заможны селянін), нэпман, камсамол*. У мастацкай літаратуры гістарызмы выкарыстоўваюцца для стварэння гістарычнага каларыту. Мова развіваецца, і тое, што раней успрымалася як новае, можа спачатку ўваходзіць у актыўны ўжытак, а потым успрымацца як устарэлае. Максімальная выразнасць пры стварэнні карціны мінулага дасягаецца пры выкарыстанні гістарызмаў у вершы Ф. Багушэвіча “Быў у чысцы” (варта, аднак, заўважыць, што на час напісання твора гэтыя словы ўспрымаліся або як элементы актыўнай лексікі, або як неалагізмы):

*Раз у дзень задушны, якраз апаўночы,
Іду я дадому... а цёмна і ўюга –
Не каб заліўшы саўсім ужо вочы,
Але так, у меру падвыпіўшы туга;
Іду і мяркую: ці то цяпер шчасце,
Як паноў не стала, ці то была доля?
І лічу на пальцах: паншчызны дванасце,
А гадоў да трыццаць, як настала воля...
Там быў аконам, камісар і швун,
Намеснік, ляснічы, хмістрыня, даны.
І кожны меў права узяць за бізун,
І кожны меў права да нашай спіны...
А цяпер?.. Ой, штосьці кецека выходзе,
Цяпер ці не болей пастала паноў?!
Не надта свабодна у гэтай свабодзе,
І давай я лічыць паноў новых ізноў:
Стараста, соцкі, пісар, старшыня,
Пасрэднік, ураднік, асэсар і суд.
Зезд міравы, прысутства і сход...
Аж паднялася са страху чупрына,
Аж пальцаў не стала на весь гэты шчот,
А пальцамі ж трэба карміць гэты люд!..
Гістарызмы часам могуць зноў уваходзіць у сферу актыўнай лексікі:
*бакалаўр, магістр, мэр, ліцэй, магнат.**

2. Неалагізмы лексічныя і семантычныя. Аказіяналізмы

Неалагізмы – гэта новыя словы ці новыя значэнні вядомых слоў, якія называюць новыя прадметы, з’явы сучаснай рэчаіснасці і не страцілі значэння навізны: *аквамабіль* – “прыстасаванне для перамяшчэння вадалазаў пад вадой”; *аўтабан* – “аўтамабільная дарога для хуткаснага руху”;

комікс – “апавяданне ў карцінках з суправаджальным тэкстам”. Як толькі такія словы становяцца агульнавядомымі і страчваюць адценне навізны, яны пераходзяць у актыўны слоўнік з пасіўнага і перастаюць лічыцца неалагізмамі. Так, словы тыпу *касманаўт*, *камп’ютар*, *спадарожнік*, *гідрэаляцыя* перайшлі ў разрад актыўнай лексікі, а словы *чырвонаярмеец*, *лікбез*, *нэп*, *кулак* успрымаюцца як гістарызмы. Адрозніваюцца лексічныя і семантычныя неалагізмы. Л е к с і ч н ы я неалагізмы выступаюць у мове як новыя назвы прадметаў, з’яў: *баратэрапія* – “метад лячэння з выкарыстаннем баракамеры”; *галаграфія* – “метад атрымання аб’ёмнага малюнка”; *мотаблок* – “набор сельскагаспадарчых прылад, забяспечаных рухавіком унутранага згарання”. С е м а н т ы ч н ы я неалагізмы – гэта новыя значэнні раней вядомых слоў: *файл* – “вокладка з цэлафану для захавання паперы”; *мыш* – “прыстасаванне для работы з камп’ютарам”.

Ад неалагізмаў трэба адрозніваць **аказіяналізмы** – індывідуальна-аўтарскія наватворы, якія ствараюцца майстрамі слова з пэўнымі стылістычнымі мэтамі і рэалізуюць свае значэнні ў канкрэтным мастацкім тэксце (кантэксце). Аказіяналізмы не ўваходзяць у агульнанародную мову, не становяцца яе набыткам, не фіксуюцца слоўнікамі. Напрыклад: *Ранішні разязяюлены лес* (Я. Брыль); *Я ў сад хачу! У той прасторны сад, дзе вішанна, і яблычна, і грушна...* (Н. Мацяш); *Палыны пасівелі на ўзгорку, запрыгоршчыць і кіне іх вецер* (У. Дубоўка). Аказіянальныя словы раскрываюць індывідуальную творчую манеру пісьменніка, надаюць тэксту навізну, свежасць, арыгінальнасць.

КАНТРОЛЬНЫЯ ЗАДАННІ

№ 1. Прачытайце прыведзены ўрывак. Перакладзіце яго на беларускую мову. Выпішыце з тэксту архаізмы і гістарызмы. Раслумачце іх значэнне.

28 январа 1577 года король Польшы і великий князь литовский Стефан Баторий пожаловал Могилеву (в это время город находился в составе федеративного государства – Речи Посполитой) привилей на полное самоуправление по магдебургскому праву (16 лет до этого просуществовало городское управление Могилева, отдельное от волости, так называемое право на ограниченное самоуправление – войтовство, согласно уставной грамоте короля Польшы и великого князя литовского Сигизмунда II Августа). Горожане освобождались от “всякое юрисдикции альбо присуду и моцы всех и каждого засобна воевод, каштелянов, державцев, старост, подстарост, альбо их наместников, судей, “подсудков”, от которых терпели “великие тяжкости, кривды, вины, фантованья, децкованья” и другие “драпества”. Власть в городе перешла в руки выборного

органа городского самоуправления – магистрата (рады); состоявшей из бурмистров, “радцев” (советников), “лавников” (заседателей) и “иных особ урядовых”. Магистрат исполнял роль административной власти, судебные и полицейские функции, контролировал пошленные ставки, собирал налоги и др. Ему подчинялись все жители города, за исключением тех, которые проживали в юридиках. До 1363 года магистрат избирался в двух, а затем в пяти составах (сменах), каждый из которых на протяжении одного года управлял городом. Во главе городского управления стоял войт, назначавшийся королем пожизненно из числа крупных феодалов. До середины XVII века моголевские войты не проживали в городе, появлялись в нем лишь изредка. Всеми делами в городе ведали их заместители – лентвойты, которые до 1580 года назначались войтами, а затем стали избираться горожанами. В 1588 году горожане добились создания при магистрате контрольно-совещательного органа из 12 “присяжных посполитых”, избиравшихся ежегодно из числа горожан. “Посполитые” обязаны были следить за правильным использованием городских средств, вместе с магистратом участвовать в решении различных вопросов жизни города. Введение магдебургского права в Могилеве, как и в других белорусских городах, не являлось механическим перенесением норм немецкого права. Одновременно применялись традиционные вечевые формы самоуправления. По-прежнему существовали должности сотников и десятников, которые, как и ранее, избирались городской общиной.

С предоставлением магдебургского права Могилеву разрешили построить ратушу, ему был пожалован герб: на голубом поле каменная башня. Город получил право на две ярмарки в год.

Позже на Могилевщине получили магдебургское право Чаусы (1634 год), Мстиславль (1636 год), Чериков (1641 год), Быхов, Бобруйск, Кричев и др. Отменено магдебургское право по указу Екатерины II в 1775 году после присоединения территории восточной Беларуси к Российской империи.

№ 2. Прачытайце наступныя ўрыўкі. Патлумачце, з якімі стылістычнымі мэтамі ў іх выкарыстаны гістарызмы і архаізмы.

I. Тонка звінела рачная вада. Рака была сплечена, скручана з вялікага мноства танюсенькіх струменьчыкаў, і кожны, нават самы малы, стараўся падаць свой голас. Густа, як гэта заўсёды бывае ў серпені, падалі ў небе зоркі. “Душы грэшнікаў ляцяць у пекла,” – халадзеючы спінай, думаў Браціла. Няўмольна бег час, неўзабаве на забаролы Кукейнаса павінна была выйсці трэцяя варта, а ў яе (добра ведаў Браціла, бо сам быў калісьці кукейнаскім муралём) адбіраліся самыя пільныя, самыя адважныя воі з баявымі сабакамі-ваўкадавамі.

Тэўтон, затаіўшы дыханне, як скамянеў побач. У цемры ён здаваўся Брацілу драўляным ідалам-балванам, якія стаяць, хаваючыся ад папоў і князёў, на здзічэлых лясных капішчах полацкай зямлі (*Л. Дайнека*).

II. Тры вялікія стругі пад белымі ветразямі прысталі побач з дзядзінцам, акурат там, дзе Дзвіна прымае ў свае берагі павольную Палату. Наладаваныя футрам і воскам караблі прывялі віцебскія купцы, што ўпершыню пасля зімы кіраваліся водным шляхам у Рыгу. Разам з імі сышоў на бераг рослы падхорцісты чалавек у свіце з грубага сукна. Два дні таму ён, не таргуючыся, заплаціў купцам паўгрыўні, каб давезлі да стольнага Полацка. Назваўся аршанскім майстрам-лучніком Богушам. Едзе па навуку да полацкіх майстраў, бо чуў: іхнія самастрэлы за сотню крокаў прабіваюць нямецкую браню, нібы тую клявовую дошчачку.

Богуш прыгладзіў узбунтаваныя ветрам бялявыя валасы, тройчы перахрысціўся на сафіійскія крыжы і рушыў па гразкім пасля ўчарашняга дажджу ўвозе да торжышча. Гадоў аршанскі майстар меў за тры дзясяткі, ногі ў новых пасталах ступалі лёгка, а на плечуку на выслізганай да бляску кульбе вісела радняяная кайстра (*У. Арлоў*).

III. Смяёмся сабе, а таго неўдагад,
Ураднік – начальнік, не то, што наш брат.
За тыдзень жа сотнік павесткі прыпёр,
Каб мы усе заўтра з’явіліся у двор:
Тут пан прыляцеў аж на тройцы з званком,
Распытываць будзе пад строгі закон.
Тут некуды дзецца, назаўтра, чужы свет,
Мужчын з два дзясяткі, дванасце кабет
Ідзём да двара, за малым не дзве мілі,
Ідзём, а чаго? Каб мы зналі, хоць снілі!
Адзін кажа, выйшаў то, пэўне, указ,
Каб скінуць падаткі якія із нас;
Другі жэ зямлі дададуць ці аброк
Даруюць за прошлы ці гэты хоць рок.
Лгуць бабы, што біскупа вернуць ізноў,
Ці, можа, біць розгамі будуць паноў
За тое, што немцам усё прадалі
І надта па шмат што даўгоў завялі:
У банках усе аж па вушы сядзяць,
Кідаюць двары, на Парыжу глядзяць;
Усе пушчы зямлі у жыдоўскі кішэль
І жывуць так без заўтра, абы з дня ды на дзень.
Ніхто не згадаў, чаго клічуць у двор,

Ніхто не паняў, што то сотнік прышёр!
(Ф. Багушэвіч “У астрозе”)

№ 3. Размяркуйце словы па наступных групах: а) словы актыўнага ўжывання; б) архаізмы; в) гістарызмы; г) неалагізмы.

Крыўдны, бяспека, форс-мажор, авердрафтны, інсургент, выстава, адвакат, менеджэр, сітуацыйны, воласць, лёкай, камсамол, пілінг, павуціна, магнат, ліцэй, вуліца, перст, чало, ліст, вокладка, абярог, асвоіцца, сушы, актывізаваць, хакер, халява, вой, скотч, забаролы, заводскі, стаміцца, харызматычны, цана, атрамант, вакацыі, сведка, інтэрактыўны, дзволіць, звальненне, павет, ажыятаж, дзядуля, хутар, продкі, вусны, звесткі, арыенцір, магістратура, мюслі, навучанне, крэатыўны, засценак, курсор, смартфон, стольны, патыліца, немаўля, шпроты, стомленасць, кастынг.

№ 4. Тэсты:

Варыянт 1

1. Адзначце словы актыўнай лексікі:

1) вільгаць;	4) сякера;
2) вакацыі;	5) нэтбук.
3) важны;	

2. Адзначце словы пасіўнай лексікі:

1) смартфон;	4) раць;
2) цвік;	5) замець.
3) цівун;	

3. Адзначце ўстарэлыя словы:

1) стадыён;	4) перст;
2) узвышша;	5) крызіс.
3) бортнік;	

4. Адзначце гістарызмы:

1) казна;	4) адвага;
2) нэп;	5) кулак (заможны селянін).
3) дэпутат;	

5. Адзначце архаізмы:

1) воласць;	4) араты;
2) аршын;	5) камсамол.
3) камп'ютар;	

6. Адзначце неалагізмы:

1) адвакат;	4) сканер;
2) долар;	5) ажыятаж.
3) бодзіблдынг;	

7. Слова, якія выйшлі з ужытку ў сувязі са знікненнем прадметаў і з'яў, якія яны абазначалі:

1) гістарызмы;	4) архаізмы;
2) аказіяналізмы;	5) варварызмы.
3) экзатызмы;	

8. Адзначце правільныя сцверджанні адносна слова лемантар:

- 1) гістарызм;
- 2) адносіцца да актыўнай лексікі;
- 3) архаізм;
- 4) мае сучасны адпаведнік “буквар”;
- 5) мае сучасны адпаведнік “чарніла”.

9. Падбярыце да ўстарэлага слова сучаснае літаратурнае і запішыце яго ў пачатковай форме.

Інсургенты атрадам у пяцьдзясят шабелей і дзвесце штыкоў і кос групаваліся ў Звярынскіх лясах.

10. Устанавіце адпаведнасць паміж выдзеленымі словамі і іх характарыстыкай. Адказ запішыце.

А. Аквапарк	1. Гістарызм.
Б. Соцкі	2. Архаізм.
В. Чайхана	3. Неалагізм.
Г. Вокладка	4. Слова актыўнага ўжывання.
	5. Варварызм.

Варыянт 2

1. Адзначце словы актыўнай лексікі:

1) цёплы;	4) стольны;
2) вітацца;	5) модлы.
3) зелень;	

2. Адзначце словы пасіўнай лексікі:

1) пчаляр;	4) лёкай;
2) кашуля;	5) вецер.
3) батлейка;	

3. Адзначце ўстарэлыя словы:

1) крэатыўны;	4) выразаць;
2) аканом;	5) грыўна.
3) вінда;	

4. Адзначце гістарызмы:

1) алфавіт;	4) інцыдэнт;
2) чыгунка;	5) камуна.
3) нэпман;	

5. Адзначце архаізмы:

1) сернік;	4) паходня;
2) чэлядзь;	5) гута.
3) шляхціц;	

6. Адзначце неалагізмы:

1) смартфон;	4) раць;
2) цвік;	5) замець.
3) цівун;	

7. Словы, якія якія выйшлі з актыўнага ўжытку, заменены іншымі:

1) гістарызмы;	4) архаізмы;
2) аказіяналізмы;	5) варварызмы.
3) экзатызмы;	

8. Адзначце правільныя сцверджанні адносна слова атрамант:

- 1) гістарызм;
- 2) адносіцца да актыўнай лексікі;
- 3) архаізм;
- 4) мае сучасны адпаведнік “буквар”;
- 5) мае сучасны адпаведнік “чарніла”.

9. Падбярыце да ўстарэлага слова сучаснае літаратурнае і запішыце яго ў пачатковай форме.

Хутка сонца засвеціць ясней, хутка травень прыйдзе на паляны.

10. Устанавіце адпаведнасць паміж выдзеленымі словамі і іх характарыстыкай. Адказ запішыце.

А. Астрожнік	1. Гістарызм.
Б. Вейка	2. Архаізм.
В. Рэйхстаг	3. Неалагізм.
Г. Рэкрут	4. Слова актыўнага ўжывання.
	5. Варварызм.

Тэма 6 СТЫЛІСТЫЧНАЕ ВЫКАРЫСТАННЕ РЭСURCAЎ ФРАЗЕАЛОГІІ

План

1. Фразеалогія. Фразеалагізм як моўная адзінка. Асноўныя тыпы фразеалагізмаў: фразеалагічныя адзінствы, фразеалагічныя зрашчэнні, фразеалагічныя спалучэнні.

2. Многазначнасць фразеалагізмаў. Сінанімія фразеалагізмаў. Антанімія фразеалагізмаў.

3. Фразеалагізмы паводле іх паходжання (спрадвечна беларускія і запазычаныя фразеалагізмы). Фразеалагічныя калькі і паўкалькі.

4. стылістычная характарыстыка фразеалагізмаў: функцыянальна-стылявыя разрады, стылістычная функцыя, стылістычнае выкарыстанне.

1. Фразеалагізм як моўная адзінка. Асноўныя тыпы фразеалагізмаў: фразеалагічныя адзінствы, фразеалагічныя зрашчэнні, фразеалагічныя спалучэнні

Фразеалогія – гэта: 1) раздзел мовазнаўства, які вывучае семантычныя, граматычныя і стылістычныя асаблівасці фразеалагізмаў; 2) фразеалагічны запас пэўнай мовы (напрыклад, фразеалогія беларускай, польскай, англійскай мовы). У навуковым курсе сучаснай беларускай літаратурнай мовы фразеалогія да нядаўняга часу разглядалася не як асобны раздзел мовазнаўства, а як тэма ў раздзеле лексікалогіі. Гэта тлумачыцца тым, што фразеалогія вывучае надзвычай разнастайныя і вельмі складаныя адзінкі мовы, у якіх выяўляюцца выразныя супярэчнасці: яны і аб'ядноўваюцца са словамі, і адрозніваюцца ад слоў; знешне супадаюць з сінтаксічнымі адзінкамі (словазлучэннямі і сказамі) і істотна адрозніваюцца ад іх.

Фразеалагізм – гэта ўстойлівая, узнёўляльная, не менш як двухкампанентная моўная адзінка, якая спалучаецца са словамі свабоднага ўжывання і мае цэласнае значэнне, не роўнае суме значэнняў яе кампанентаў: *карона з галавы не спадзе* – “нічога не здарыцца, чый-небудзь гонар не будзе закрануты, аўтарытэт не паменшыцца”; *з боку прыпёку* – “лішні, непатрэбны”. Як відаць з прыведзенага азначэння, асноўныя прыкметы фразеалагізмаў наступныя:

1) **у с т о й л і в а с ц ь**, або пастаянства замацаванага за імі зместу, кампанентнага складу і структуры. Аднак варта зрабіць агаворку: калі змест і структура фразеалагізмаў заўсёды ўстойлівыя, нязменныя, то кампанентны склад можа змяняцца. У выніку чаго пэўны выраз функцыянуе ў некалькіх разнавіднасцях – варыянтах. Напрыклад, фразеалагізм са значэннем “спрытна ашукаць” можа мець наступныя варыянты: *абвесці вакол пальца; абкруціць вакол пальца; абвесці кругом пальца; абкруціць кругом пальца;*

2) **у з н а ў л я л ь н а с ц ь** – рэгулярная паўтаральнасць выкарыстання фразеалагізма як гатовай цэласнай адзінкі. У адрозненне ад свабодных словазлучэнняў, кожнае з якіх у часе зносін складаецца з асобных слоў, фразеалагізмы не ствараюцца ў працэсе маўлення, а выходзяць з памяці з пастаянным зместам і нязменнай структурай;

3) фразеалагізм складаецца не менш як з **д в у х к а м п а н е н т а ў**. Мінімальнымі лічацца выразы, утвораныя па мадэлі “прыназоўнік + назоўнік”: *пад бокам, на носе, за свет*. Часцей за ўсё кампаненты фразеалагізмаў суадносяцца з двума, трыма і больш самастойнымі паўназначнымі словамі: *разменьвацца на дробязі, аршын з шапкай*. Многія фразеалагізмы маюць структуру шматкампанентнага сказа: *паказаць як барск сваіх дзяцей гладзіць, чуць звон ды не ведаць дзе ён;*

4) **с п а л у ч а л ь н а с ц ь** са словамі свабоднага ўжывання, пры гэтым фразеалагізмы выступаюць у ролі аднаго члена сказа, звязваюць

ца з іншымі членамі сказа сувяззю дапасавання, кіравання або прымыкання;

5) семантычная цэласнасць, унутранае сэнсавое адзінства, не-раскладальнае на асобныя значэнні кампанентаў. Гэтым фразеалагізмам карэнным чынам адрозніваюцца ад свабодных словазлучэнняў, ад састаўных тэрмінаў, ад апісальных зваротаў і іншых устойлівых спалучэнняў: *вадзіць за нос* (падманваць), *на чым свет стаіць* (вельмі моцна).

Паводле семантычнай злітнасці кампанентаў фразеалагізмы падзяляюцца на тры тыпы: фразеалагічныя зрашчэнні, фразеалагічныя адзінствы, фразеалагічныя злучэнні. **Фразеалагічныя зрашчэнні** – абсалютна непадзельныя, нераскладальныя звароты, значэнне якіх зусім не залежыць ад іх лексічнага складу, ад значэння іх кампанентаў і такое ж умоўнае і адвольнае, як значэнне немагчымага слова: *сабаку з’еў, выносіць смецце з хаты, куры не клююць, даць лататы, біць лынды*. **Фразеалагічныя адзінствы** – моцна спаяныя групы, якія лёгка расшыфроўваюцца як пераносныя выразы. У фразеалагічным адзінстве словы падпарадкаваны злітнасці агульнага вобраза або ўнутранай цэласнасці агульнага значэння: *трымаць камень за пазухай, куды вочы глядзяць*. Адзінствы найчасцей узнікаюць у выніку метафарычнага перасэнсавання свабодных словазлучэнняў: паклаўшы руку на сэрца, да сівых валасоў. Як адзінствы разглядаюцца ў пераважнай большасці фразеалагізмы, структура арганізаваная як параўнальныя канструкцыі: *як агнём апякло, як гром з яснага неба, як карова языком злізала, як свае пяць пальцаў*. **Фразеалагічныя злучэнні (спалучэнні)** – двухкампанентныя ўстойлівыя словазлучэнні, у якіх адно слова мае звычайнае, самастойнае, свабоднае значэнне, якое выяўляецца толькі ў спалучэнні з адным ці некалькімі строга акрэсленымі словамі: *праліўны дождж, закадычны сябар, бярэ злосьць, бярэ страх, бярэ зайздрасць*. Фразеалагічныя злучэнні – гэта нібы прамежкавае звязно паміж звычайнымі, пераменнымі словазлучэннямі і фраземамі, таму ў слоўніках не заўсёды фіксуюцца.

2. Многазначнасць фразеалагізмаў. Сінанімія фразеалагізмаў. Антанімія фразеалагізмаў

Многазначнасць уласцівая як словам, так і фразеалагізмам, але яе пашыранасць, спосабы развіцця новых значэнняў неаднолькавыя ў лексіцы і фразеалогіі. Многазначнасць у лексіцы і фразеалогіі адрозніваецца ў першую чаргу неаднолькавым узаемадзеяннем стылістычнай афарбоўкі і сэнсу полісемантычных слоў і фразеалагізмаў. Прыватныя значэнні многазначнага слова звычайна не характарызуюцца стылістычнай аднароднасцю. Так, напрыклад слова *папугай* у значэнні “птушка” будзе стылістычна нейтральным, у той час як *папугай* у значэнні “чалавек, які паўтарае чужыя словы, не маючы свайго погляду” мае размоўнае адцен-

не і належыць да гутарковага стылю. Пераважнай большасці фразеалагізмаў уласціва стылістычная аднароднасць: з адкрытым забралам, выклікаць агонь на сябе, адкрываць сэрца (усе значэнні гэтых фразеалагізмаў маюць адценне кніжнасці); не чуюць пад сабой ног, ні даць ні ўзяць (адценне размоўнасці). Выразная асаблівасць фразеалагічнай мнагазначнасці заключаецца ў тым, што некаторыя выразы здольныя сумяшчаць у сваёй семантыцы супрацьлеглыя, антанімічныя значэнні: *мець вока* – 1) вельмі паважаць каго-небудзь, 2) ненавідзець каго-небудзь; *далей некуды* – 1) лепш не можа быць, 2) горш не можа быць. Выявіць у сэнсавай структуры асобныя значэнні фразеалагізма дапамагае кантэкст.

Фразеалагічныя сінонімы абазначаюць адно і тое ж паняцце, маюць блізкае значэнне, але адрозніваюцца адзін ад другога адценнямі значэння або стылістычнай афарбоўкай. Напрыклад, фразеалагізмы *выходзіць у людзі, ісці ўгору, прабіваць сабе дарогу* маюць значэнне “дабівацца высокага становішча ў жыцці”, аднак фразеалагізм *прабіваць сабе дарогу* мае яшчэ адабральную афарбоўку і ўтрымлівае адценне “станавіцца прыкметным, вядомым дзякуючы ўласным намаганням”. Сінанімічнасць у фразеалагічным складзе – даволі частая з’ява: *абводзіць вакол пальца, абуваць у лапці, браць на арапа, вадзіць за нос, вешаць лапшу на вушы* – “падманваць”; *хоць адбаўляй, адбою няма, без ліку, да гібелі, колькі хочаш, сорок саракоў, цераз край* – “вельмі многа”; *адзін на адзін, з вока на вока, на чатыры вокі* – “удваіх, без сведкаў”. У якасці дамінанты (стрыжнёвага, апорнага выразу) фразеалагічнага сінанімічнага рада звычайна выступае найбольш ужывальны фразеалагізм, які мае шырокую кантэкстуальную спалучальнасць і здольны замяшчаць у тэксце іншыя сінанімічныя выразы. Так, у сінанімічнай групе фразеалагізмаў з агульным значэннем “вельмі многа” дамінантай можна лічыць фразеалагізм *хоць адбаўляй*, які без страты сэнсу можа замяніць любы фразеалагізм у сваім радзе.

Фразеалагічныя антонімы – гэта выразы з супрацьлеглым значэннем: *за вочы* – “пры адсутнасці каго-небудзь”, *у вочы* – “у прысутнасці каго-небудзь”; *хоць вока выкалі* – “цёмна”, *хоць іголка збірай* – “светла”; *пальчыкі абліжаш* – “смачна”, *хоць на сабаку вылі* – “нясмачна”. Фразеалагізмы выступаюць як антонімы толькі пры ўмове, калі яны маюць і супрацьлеглае значэнне, і аднолькавую спалучальнасць са словамі свабоднага ўжывання. Не з’яўляюцца антанімічнымі фразеалагічныя выразы, якія ўжываюцца то з часціцай *не*, то без яе: *у меру – не ў меру, пад сілу – не пад сілу, па душы – не па душы*. Часціца *не* звычайна не ўваходзіць у кампанентны склад фразеалагізмаў і выконвае функцыю адмаўлення, як і пры ўжыванні са словамі: *хачу – не хачу, брат – не брат*.

Аманімія фразеалагізмаў – з’ява, якая патрабуе далейшых тэарэтычных і практычных даследаванняў. Выразных прынцыпаў адрознення

паміж фразеалагічнай мнагазначнасцю і фразеалагічнай аманіміяй не існуе, нават прапанаваныя слоўнікамі азначэнні адносна фразеалагічных амонімаў можна прыстасаваць да азначэння мнагазначных фразеалагізмаў. Напрыклад, фразеалагізм *бабіна лета* мае наступныя значэнні: 1) “ранняя восень з яснымі цёплымі днямі”; 2) “серабрыстае павуцінне, што плыве над зямлёй у дні бабінага лета”; 3) “расліна, якая цвіце да позняй восені (астра новабельгійская)”; 4) “час прыліву новых сіл, творчай энергіі або ўзнікненне кахання ў пажылыя гады”. Аднак нягледзячы на адрозненне ў семантыцы, перад намі не амонімы, а чатырохзначны фразеалагізм.

3. Фразеалагізмы паводле іх паходжання (спрадвечна беларускія і запазычаныя фразеалагізмы). Фразеалагічныя калькі і паўкалькі

Паводле паходжання фразеалагізмы падзяляюцца на чатыры групы: спрадвечна беларускія, запазычаныя, калькі, паўкалькі. **Спадвечна беларускія** ў сваю чаргу падзяляюцца на **агульнаславянскія** (якія ўжываюцца толькі ў славянскіх мовах і ўзніклі ў агульнаславянскую эпоху): *з галавы да ног, правая рука, пераліваць з пустога ў парожняе, як з вядра, кроў з малаком; агульнаўсходнеславянскія* (вядомыя толькі ў беларускай, рускай і ўкраінскіх мовах): *выводзіць на чыстую ваду, лезці на ражон, віламі па вадзе пісана, чалом біць; уласна беларускія* (уласцівыя толькі беларускай мове, узніклі з утварэннем і развіццём беларускай народнасці): *хварэць на пана, дзясятаму загазаць, напрамілы бог, на ваду брахаць, як пшаніцу прадаўшы*.

Запазычаныя фразеалагізмы часта трывала засвойваюцца носьбітамі мовы, і бывае даволі складана ўстанавіць іх запазычанасць. Дастаткова пашыраныя ў беларускай мове запазычаныя з **царкоўнаславянскай** (блудны сын, соль зямлі, з мірам, святая святых, раб божы, піць горкую чашу да дна); з **польскай** (даць дыхту, збіваць з тропу, відаць пана па халявах); з **рускай** (з карабля на баль, неба ў алмазах, пайшла пісаць губерня, танцаваць ад печкі, казанская сірата, рожкі ды ножкі); з **украінскай** (даць гарбуз, даць ляшча, збіваць з панталыку).

Калькі – гэта копіі іншамоўных выразаў, у якіх кожны кампанент перакладзены на іншую мову (у прыватнасці на беларускую) сэнсавым адпаведнікам. Напрыклад, *браць быка за рогі* – калька з іспанскай мовы; *як на іголках* – калька з нямецкай мовы; *з вышыні птушынага палёту* – калька з французскай мовы; *за круглым сталом* – калька з англійскай мовы. Структурная схема іншамоўнага фразеалагізма запаўняецца нашымі словамі, таму вельмі часта запазычанасць такога фразеалагізма не адчуваецца.

Паўкалькі – гэта частковыя запазычаныя з іншай мовы: *перайсці рубікон, забаронены плод, блытаць карты, фількава грамата, гуляць у*

бірулькі, бітая гадзіна. Асобныя кампаненты ў паўкальках не перакладаюцца па розных прычынах: або гэта невядомыя за межамі фразеалагізма словы, або яны агульныя для моў, з якіх і на якую перакладаюцца.

4. Стылістычная характарыстыка фразеалагізмаў: функцыянальна-стылявая разрад, стылістычная функцыя, стылістычнае выкарыстанне

Неад'емнай уласцівасцю большасці фразеалагізмаў з'яўляецца экспрэсіўна-эмацыянальная афарбоўка. Пры дапамозе фразеалагізма не толькі называецца тая ці іншая з'ява рэчаіснасці, але і выказваюцца ацэначныя адносіны да апісваемай з'явы. Таму для сэнсавай структуры фразеалагізма звычайна ўласціва стылістычнае значэнне, якое звязана з экспрэсіўна-эмацыянальнай афарбоўкай прадметна-лагічнага значэння і надае выказванню ўрачыстасць, фамільярнасць, жартаўлівасць, непашану і інш. Стылістычнае значэнне складаецца з двух кампанентаў: экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкі, якая надае фразеалагізму эмацыянальныя адценні, і функцыянальна-стылявой афарбоўкі, якая паказвае на прыналежнасць фразеалагізма да пэўнага стылю. У той час як экспрэсіўна-ацэначная афарбоўка фразеалагізмаў звычайна адчуваецца носьбітамі мовы, функцыянальна-стылявая афарбоўка ўспрымаецца не заўсёды адназначна.

У адпаведнасці з функцыянальна-стылявой афарбоўкай фразеалагізмы можна падзяліць на дзве групы: **функцыянальна замацаваныя** за пэўным стылем і **функцыянальна не замацаваныя** за пэўным стылем. Сярод функцыянальна замацаваных выдзяляюцца кніжныя, размоўныя і прастаноўныя фразеалагізмы. К н і ж н ы я фразеалагізмы выкарыстоўваюцца ў публіцыстычным, навуковым стылях, а таксама ў мастацкіх тэкстах і маюць выразную кніжную афарбоўку: *альфа і амега, дамоклаў меч, ахілесава пята, як фенікс з попелу, пуцяводная зорка, камень спа-тыкнення, аддаць зямлі* і інш. Р а з м о ў н ы я фразеалагізмы складаюць самы вялікі стылявы разрад і адносяцца да стылістычна зніжаных моўных сродкаў, выкарыстоўваюцца ў бытавых зносінах, літаратурна-гутарковым маўленні і ў мове мастацкай літаратуры: *абіваць парогі, гнуць спіну, сядзець склаўшы рукі, белая варона, закідаць вуду, браць быка за рогі, як на іголках*. П р а с т а м о ў н ы я фразеалагізмы маюць найбольш зніжаную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку: *скаліць зубы, выпрастаць ногі, кацялок варыць, кату пад хвост, хоць кол на галаве чашы, як баран на новыя вароты*.

Функцыянальна не замацаваныя фразеалагізмы не вылучаюцца адпаведнасцю пэўнаму стылю. Адны з іх блізкія да кніжных, але ўжо адышлі ад іх (*ад чыстага сэрца, да глыбіні душы, воўк у авечай шкуры*), іншыя бліжэй да размоўных, але перайшлі межы гутарковага стылю (*з усёй сілы, не за гарамі, у адзін голас*).

Стылістычныя функцыі фразеалагізмаў дастаткова разнастайныя. Адны з іх унутрана ўласцівыя самім фразеалагізмам, другія звязаны з аўтарскай індывідуальнасцю. Адрозніваюць дзве асноўныя функцыі: узуальнага і аказіянальнага характару. Функцыі **узуальнага** характару агульныя, пастаянныя, рэалізуюцца ў любым кантэксце. Да іх адносяцца: намінатыўная, ацэначная, эмацыянальная, экспрэсіўная, а таксама функцыя лаканізацыі маўлення і вобразнага выказвання. Надзвычай важная намінатыўная функцыя, звязаная з тым, што асноўная частка фразеалагізмаў называе прадметы, адлюстроўвае прыметы і дзеянні. Ацэначная функцыя звязаная са здольнасцю даваць тым ці іншым з'явам станоўчую або адмоўную ацэнку. Эмацыянальная функцыя арыентуе на перадачу эмацыянальнага стану чалавека, спрыяе выражэнню разнастайных пачуццяў: радасці, захаплення, здзіўлення, насмешкі, пагрозы, крыўды, страху, сораму, абьякаваці. Экспрэсіўная функцыя звязаная з моўнай выразнасцю. Функцыя лаканізацыі маўлення падразумявае перадачу найбольшай канцэнтрацыі думкі пры найменшай затраце слоўнага матэрыялу. Функцыя вобразнага выказвання непасрэдна датычыцца здольнасці фразеалагізма ствараць канкрэтныя, наглядна-пачуццёвыя ўяўленні пра з'явы рэчаіснасці і яго ўмення выступаць вобразнай назвай асобы, прадмета, часу, дзеяння і г.д. Сутнасць і стылістычная значнасць фразеалагічных адзінак заключаецца ў адначасовым выкарыстанні адзначаных функцый. Таму калі гаворка ідзе пра розныя стылістычныя функцыі, варта дадаткова заўважыць, што такое размежаванне ўмоўнае.

Да функцый **аказіянальнага** характару адносяцца наступныя: функцыя стварэння гумару і сатыры, дзякуючы якой ствараецца эфект камізму, іранічнасці (*плячысты на живот, чорна ў роце, фіга на талерцы*); функцыя маўленчай характарыстыкі персанажа, якая непасрэдна звязаная з уключэннем фразеалагізмаў у маўленне персанажа мастацкага твора; функцыя стварэння градацыі, што арыентуе частку выказвання, у якой ужыты фразеалагізм, успрымаць як больш выразную і сэнсава насычаную, чым папярэдняя (*Хопіць смяяцца. Што вы зубы скаліце?; Усіх выкрылі, вывелі на чыстую ваду*); функцыя сюжэтнай асновы твора: аўтар, даючы разгорнуты сюжэтны каментарый фразеалагізма, кіруецца сваімі ідэяна-мастацкімі мэтамі і не імкнецца ўзнавіць тыпізаваную ў фразеалагізме сітуацыю (напрыклад, сюжэтнай асновай байкі К. Крапівы "Аршын" стаў фразеалагізм мераць на свой капыл); загаловачная функцыя: фразеалагізмы часта выкарыстоўваюцца ў якасці загаловаў да мастацкіх і публіцыстычных твораў, прычым у такім выпадку значэнне фразеалагізма рэалізуецца не ў асобным сказе, а ў цэлым творы (К. Чорны "Вялікае сэрца", У. Дамашэвіч "Між двух агнёў"); функцыя заключная

а к о р д а, якая вынікае са здольнасці фразеалагізмаў сцісла, трапна характарызаваць асобу, прадмет, з’яву, дзеянне або стан (*не лыкам шыты, да трох не гавары*) і гэтым самым служыць падставай для іх выкарыстання ў заключнай частцы выказвання; функцыя р э ф р э н а, звязаная з павышанай ідэйна-экспрэсіўнай насычанасцю (Я. Купала “Не ўсе дома”); фунцыя с т в а р э н н я а б с а л ю т н а д а к л а д н а й р ы ф м ы, што абумоўліваецца стылістычнымі задачамі, якія рэалізуюцца пры стварэнні пэўнага мастацкага кантэксту, адметнага мастацкага вобраза (К. Крапіва. Дэкрэт).

Пры нарматыўным ужыванні фразеалагізма яго форма і змест захоўваюцца нязменна, аднак часта пісьменнікі некалькі змяняюць фразеалагізмы, у выпадку чаго іх стылістычная роля ў сістэме моўных сродкаў павялічваецца: фразеалагізм “звяртае на сябе дадатковую ўвагу”, узмацняючы сваё асноўнае значэнне. І.Я. Лепшаў адрознівае структурна-семантычныя і семантычныя змяненні пры ўвядзенні фразеалагізма ў тэкст. Да **структурна-семантычных** адносяцца наступныя:

– замена кампанента іншым словам (*нарадзіцца ў сарочцы – нарадзіцца ў шынялі, чорт не брат – паравоз не брат*); ускладненне фразеалагізма словам свабоднага ўжывання (*твой нос не дарос – твой чырвоны нос не дарос; падымаліся дыбам валасы – падымаліся дыбам валасы ў лысых*);

– фразеалагічная з’яўка – прыём аб’яднання слова і фразеалагізма ў адной сінтаксічнай канструкцыі з лагічна неспалучальнымі моўнымі адзінкамі (*сабаку з’есці – На гэтым ён сабаку з’еў, а заадно і... аўтара* (Г. Кляўко); *вадзіць за нос – Дзяцей водзіць за рукі. Дарослых – за нос* (Б. Сачанка));

– аб’яднанне слова свабоднага ўжывання з часткай фразеалагізма, звычайна на стыку дзвюх рэплік (*Заўсёды іграе першую скрыпку... – Толькі ў чым аркестры?*);

– выкарыстанне вобразнай асновы фразеалагізма, прычым у дэфармаваным выглядзе фразеалагізм не страчвае сувязі з традыцыйным, прывычным выразам: *рожкі ды ножкі – рожкі без ножак, выйшці сухім з вады – сухім устаўці на бераг*.

Структурна-семантычнае змяненне фразеалагізма адбываецца на яго семантыцы: фразеалагізм або змяняе сваё значэнне, або ўзбагачаецца новымі, не ўласцівымі яму ў нязменным выглядзе сэнсамі.

Семантычныя змяненні закранаюць толькі сэнсавы бок фразеалагізма і падразумяваюць:

– выкарыстанне фразеалагізма ў незвычайным для яго значэнні (найчасцей у сатырычных творах): *па галаве паглядзіць* – “пакараць, прыцягнуць да адказнасці”; агаленне ўнутранай формы фразеалагізма параўнаннем: побач з фразеалагізмам пісьменнік ужывае параўнальны зварот, які

ажыўляе прыхаваны ў фразеалагізме семантычны вобраз: *У модзе... адны дыскусіі, прамовы... Трымай па ветру нос – як руль* (Я. Колас);

– пераасэнсаванне фразеалагізма ў дыялагічным маўленні, калі адзін суразмоўца ўжывае фразеалагізм як непадзельны выраз, а другі ўспрымае яго літаральна: *касіць сабакам сена, насіць на руках*;

– камічная расшыфроўка фразеалагізма, калі пачатак кантэксту вы­яўляе фразеалагічнае значэнне, а канец – перавернутае, адваротнае значэнне: *Не задзірай носа, калі пра цябе сказалі: “Ён мае галаву на плячах”*. *Магчыма, гэта проста канстатацыя факта* (М. Мірановіч);

– прыёмы стварэння семантычнага паралелізму, якія прадугледжваюць адначасовую двухпланавасць падзей, пра якія гаворыцца ў творы: *З таго, хто ідзе наперадзе, пясок сыплецца, і таму мне не слізка на лёдзе*;

– разгортванне метафарычнага кантэксту на вобразнай аснове фразеалагізма і развіцці на гэтай аснове цэлага малюнка: *Ды няўжо ж так заўсёды і будуць ірваць адзін у другога з зубоў, таптаць другога ў гразь, каб самому вылезці з балота, стаўшы на спіну суседа?* (К. Крапіва). Дзякуючы ўжытаму фразеалагізму *таптаць у гразь* фразеалагізуюцца свабодныя словазлучэнні *вылезці з балота, стаўшы на спіну суседа*;

– сутыкненне двух фразеалагізмаў, звычайна калі яны маюць ад­нолькавы кампанент: – *За такую рэч могуць і галаву адкруціць. – А навошта яе падстаўляць. Калі працаваць, як кажуць, з галавою, то яна застаецца на месцы* (М. Лынькоў);

– супрацьпастаўленне фразеалагізма і свабоднага словазлучэння: *Лесніку казалі: не дасі бярозы, дык дасі дуба* (П. Шыбут);

– паралельнае ўжыванне фразеалагізма і свабоднага словазлучэння: *Сонца зойдзе, а на нашай вуліцы хоць чыгтай, хоць іголки збірай* (П. Панчанка);

– антытэзнае супрацьпастаўленне фразеалагізмаў: *Тут іншы выходзіў з вады сухі, другі – на дно ішоў, як палена* (Р. Барадулін);

– сутыкненне фразеалагізма і сугучнага з яго кампанентам слова: *Няхай цябе водзяць сляпога, як водзіш за нос ты другога!* (Я. Колас);

– канкрэтызацыя значэння фразеалагічнага кампанента, калі аўтар канкрэтызуе семантыку фразеалагічных кампанентаў, пераасэнсоўваючы іх першапачатковую семантыку: – *Каб шукаць кватэры – дык яму цяля язык аджавала... – Дзякаваць богу, у цябе пакуль цэлы, на абаіх хопіць* (М. Лынькоў);

– выкарыстанне на фоне фразеалагізма яго кампанентаў: *Звычайная рэч, калі начальства ходзіць “пад шафэ”, як кажуць па-далікатнаму, ну а наш брат – проста “пад мухай”... Дык вось мухі гэтыя... і нарабілі для мяне такога, што і сёння адчуваю, ніяк запамятаваць не магу...* (Х. Шынклер).

Ступень схільнасці розных тыпаў фразеалагічных адзінак да тых ці іншых прыёмаў дэфармацыі неаднолькавая. Існуе пэўная сувязь паміж тыпам фразеалагізма і яго магчымасцю абнаўляцца.

КАНТРОЛЬНЫЯ ЗАДАННІ

**№ 1. Прачытайце наступныя сказы. Выпішыце фразеалагізмы. Рас-
стлумачце іх значэнне.**

1. Сімяон Полацкі стаяў ля вытокаў першага ў Расіі тэатра, створа-
нага ў 1672 годзе пры двары Аляксея Міхайлавіча (У. Арлоў). 2. У сто-
ме, адчаю, бядзе надзею не мкніся закрэсліць. Як новай паэмы раздзел,
дыханне другое ўваскрэсне (Ю. Голуб). 3. “Народная граматыка”, вып-
рацоўваючы свае правілы і нормы, на першы план ставіла грамадскую
ролю мовы – каб яна была дасканалым сродкам зносін (Я. Карскі). 4. Уся
сіла каўпакоўцаў, можна сказаць, альфа і амега іх стратэгіі і тактыкі
заклучалася ў няспынным руху – усё наперад і наперад (У. Краўчанка).
5. Хай вам імя – легіён, ды жыць не ўмееш багата, не ўмееш нажыць
мільён, – ты – персана нон грата (А. Вярцінскі). 6. Як вы ведаеце, мала-
досці ўласцівы максіmalізм, з-за якога яна часта ўпускае рацыянальнае
зерне, можна сказаць, з-за дрэў лесу не бачыць (А. Блакіт). 7. Лявон
Сцяпанавіч пытанне ставіць рубам (А. Макаёнак). 8. Любоў наша да
ўніверсітэта агульная, і яна ж у кожнага з нас – свая, бо дванаццаць жа
сыноў-факультэтаў мае наша альма-матар (А. Лойка). 9. Ніяк нельга
ўтлумачыць некаторым: непрыдатнасць да іншых прафесій не азначае,
што ты маеш права брацца за пяро (М. Лужанін). 10. На жыццёвым
пляху кожнага чалавека трапляюцца свае гордзіевы вузлы (А. Карпюк).
11. У маладосці ён [Антон] прывык іграць другую скрыпку пры старэй-
шым браце Іване (І. Калеснік). 12. Пройдзе ноч, рассеюцца туманы, яс-
ным днём праройдзем рубікон, і патухне боль глыбокай раны, гора ўсё
забудзецца, як сон... (А. Александровіч). 13. Слова маё. У нябыт не сплыло.
Ціха шапчу: “Не знямела б” (А. Марачкін). 14. Калісьці, тысячы, а можа,
мільёны гадоў таму назад, тут было мора. Вада і вада, куды ні паглядзі,
куды ні кінь вокам (Б. Сачанка). 15. Некалькі доўгіх хвілін Сотнікаў
самотна дрыжаў за дрэвам, час ад часу пазіраючы між хвой у другі канец
могілак (В. Быкаў).

№ 2. Раскрыйце сэнс наступных фразеалагізмаў.

Кусаць сабе локці, біцца аб заклад, як май змаяваў, варона загумен-
ная, манна нябесная, напрамілы бог, рассыпацца дробным макамак, іскра
божая, божая авечка, бяда вялікая, чортаў тузін, паскакаць дроздзіка, на
роўную нагу, даваць гарбуз, мяняць пласцінку, як пугай па вадзе, як з

крыжа зняты, малоць не падсяваючы, браць на цугундар, паўтара людскога, фіфці фіфці, дамоклаў меч, танталавы пакуты, ахілесавы пяты, гордзіеў вузел, сізіфава праца, арыядніна нітка, абое рабое, на вярбе грушы, у сабакі вачэй пазычыўшы, гула асмаленая, табаку важыць, у лапці абучь, бібікі біць.

№ 3. Запішыце фразеалагізмы, якія з'яўляюцца для дадзеных: а) сінонімамі; б) антонімамі.

Хоць вока выкалі, востры на язык, ні свет ні зара, рукой падаць, хоць да раны прыкладвай, як маслам па сэрцы, як карова языком злізала, душа ў душу, пайсці на свой хлеб, куры не клююць.

№ 4. Размяркуйце наступныя фразеалагізмы на групы, аб'яднаныя сінанімічным значэннем.

1. Скласці галаву. 2. Гуляць у хованкі. 3. Высалапіўшы язык. 4. Адкінуць ногі. 5. Аж пяткі блішчаць. 6. Як гром з яснага неба. 7. Пускаць пыл у вочы. 8. Да сёмага поту. 9. Трапіць да Абрама. 10. Зямлі не чуць пад сабой. 11. Як з-пад зямлі вырас. 12. Загаворваць зубы. 13. Закасаўшы рукавы. 14. Як з прывязі сарваўся. 15. Як з неба зваліцца. 16. На ўсю моц. 17. Вадзіць за нос. 18. Як снег на галаву. 19. Абводзіць вакол пальца. 20. Ні адсюль ні адтуль.

№ 5. Прывядзіце да фразеалагізмаў беларускія адпаведнікі.

В кои то веки, чэрт его знает, олух царя небесного, из уст в уста, иметь зуб, два сапога пара, то и дело, у чёрта на куличках, идти прото-ренным путём, набить оскомину, плыть по течению, пойти на хитрость, чин чином, десятому заказать, как мёртвому припарка, запасть в душу, палец о палец не ударить, с бухты барахты, впасть в немилость, в мгновение ока, сбить с толку, попасть в переплёт, дать жару, друг друга, с глазу на глаз, хлеб насущный, вдоль и поперёк, сбиться с толку, беречь как зеницу ока, сломя голову, одним махом, на одном дыхании, битый час, видно птицу по полёту, нести ахиною, из уст в уста, один лучше другого.

№ 6. Перакладзіце на беларускую мову. Якія сродкі вы выкарысталі пры перакладзе фразеалагізмаў: словы, свабодныя словазлучэнні ці фразеалагізмы з адпаведным значэннем?

1. А на банкете [лейтенанты] восторженно качали командиров учебных взводов и порывались свести счёты со старшиной. 2. Обычно Коля ни с кем не встречался, по горло занятый бесконечными подсчётами, ведомостями и актами, но как-то с радостным удивлением обнаружил, что его приветствуют. 3. Коля оказался перед собственным подъездом и

на одном дыхании влетел на пятый этаж. 4. Встреча удалась на славу. 5. Коля впервые ехал в дальние страны. До сих пор путешествия оканчивались городом, где находилось училище, но даже двенадцать часов езды не шли ни в какое сравнение с маршрутом, которым двигался он в ту знойную июньскую субботу. 6. Проще всего было, конечно, спросить, как найти нужную ему часть, но из соображений секретности Коля доверял только лицам официальным и поэтому битый час простоял в очереди к дежурному помощнику коменданта. 7. [Вася] сел напротив, глядел в упор, часто моргая. 8. Как ни ловил Плужников близких выстрелов, а застали они его врасплох.

(По Б. Васильеву)

№ 7. Прачытайце ўрыўкі з п'ес А. Макаёнка. Назавіце фразеалагізмы. Вызначце іх стылістычную ролю.

I.

І в а н. Спяшаюцца з дыпламамі, аж падаюць. Гразь мясіць вясной ці восенню? Вунь яе колькі – па самыя ноздры.

Д з е д Ц ы б у л ь к а. Во то-та і яно! Там, у горадзе, што-о? Тратуар! У шчыблеціках! Цыгарэту ў зубы, рукі ў кішэні – і ўсё. Адрабіўшы, канечне, свае восем гадзін і дванаццаць хвілін. Вот якое дзела. А тут – ці гразь, ці пыл. Плюс к таму – ва ўсіх на воку. Абы толькі што якое – і пайшлі плявузгаць, костачкі перамываць. Не? Для сакрэту сяло мала прыспасоблена. Для маралі яцо, можа, і к лепшаму, таму што трэба апасацца рабіць што-небудзь такое-этакае.

(“Таблетку пад язык”)

II.

К у р а в а й. Не грубіянь, Цыбулька! А то абстрыгуць на дзесяць сутак.

Д з е д Ц ы б у л ь к а. Мяне? Калі ласка. (Здымае шапку і паказвае сваю лысую галаву.) За народную капейку я гатоў не толькі валасы палажыць, але і галаву... яго галаву, канечне!..

(“Таблетку пад язык”)

III.

Б у й к е в і ч. Што за шум? Хто тут крычаў?

М а к с і м. Ды тут, таварыш старшыня, агрэсар быў паявіўся на гарызонце, дык я адпор даваў.

Б у й к е в і ч. Які агрэсар?

М а к с і м. Сена скуб. Во – бачыш? Трафеі. (Паказвае на поспілку.)

Б у й к е в і ч. А хто?

М а к с і м. Не пазнаў у цемнаце. Уцёк.

Б у й к е в і ч. Не дагнаў?

М а к с і м. Дзе там! Драпануў з касмічнай хуткасцю.

Б у й к е в і ч. Шкада?

М а к с і м. А я яму, шэльме, страху нагнаў. Пэўна заікацца будзе з перапуду. Ну і бог з ім. А што? Яшчэ ў свяшчэнным пісанні сказана: “Не ўкрадзі”.

Б у й к е в і ч. Ён не па свяшчэннаму пісанню жыве.

М а к с і м. Прызнацца па шчырасці – сабачая ў мяне пасада.

Б у й к е в і ч. Але і без яе пакуль што нельга.

М а к с і м. Ну, вядома. На ўсё сяло завядзецца адна такая шэльма, а вартаўнікоў трэба чалавек пяць-шэсць. Чорт жа яго ведае, на што ён пагаліцца. От сёння сена ўпадабаў. А заўтра, можа, яму яблык захочацца. Значыць, і туды, у сад, стаў будан і вартаўнікоў. А потым загарацца ў яго вочы на агуркі – стаў ад яго пугала і ў агародае. А там, глядзіш, і ў куратнік яго пацягне. От і выходзіць – ён адзін, а для яго прыходзіцца трымаць цэлы ўзвод вартаўнікоў. А вазьмі горад. Колькі там магазінаў? Тысячы. І каля кожнага круглы год тарчаць вартаўнікі. Зарплату палучаюць. Сяджу вось я тут начамі і думаю: які ўрон наносіць дзяржаве гэтыя мазуркі! Нават тады, калі яны проста спяць, а не крадуць. Прыблізна падлічваў – дзясяткі мільёнаў. Выгадней было б узяць іх на ўтрыманне і плаціць ім самую вялікую пенсію.

Б у й к е в і ч. Каму?

М а к с і м. Ды тым, ад каго вартаваць прыходзіцца. (*Буйкевіч смяецца*.) І адкуль яны бяруцца, ліха іх матары? І калі на іх звод будзе? (“Лявоніха на арбіце”)

№ 8. Тэсты.

Варыянт 1

1. Адзначце фразеалагізмы:

- 1) гарачы снег;
- 2) раней узарэш – болей збярэш;
- 3) набіць руку;
- 4) пад бокам;
- 5) да глыбіні душы.

2. Адзначце ўласцівасці фразеалагізмаў:

- 1) усім фразеалагізмам уласціва ўзнаўляльнасць;
- 2) фразеалагізм з’яўляецца адным членам сказа;
- 3) кожны кампанент фразеалагізма выконвае адметную сінтаксічную функцыю;
- 4) фразеалагізмы вылучаюцца цэласнасцю;
- 5) структурная асаблівасць фразеалагізма – наяўнасць толькі двух кампанентаў.

3. Адзначце фразеалагічныя зрашчэнні:

- 1) закадычны сябар;
- 2) браць на цугундар;
- 3) раскрываць карты;
- 4) браць быка за рогі;
- 5) бібікі біць.

4. Адзначце фразеалагічныя адзінствы:

- 1) страх бярэ;
- 2) вырваць з зубоў;
- 3) даць лататы;
- 4) іграць першую скрыпку;
- 5) збіваць з панталыку.

5. Адзначце фразеалагічныя злучэнні:

- 1) уводзіць у гнеў;
- 2) стрэляны верабей;
- 3) праліўны дождж;
- 4) востры на язык;
- 5) глядзець праўдзе ў вочы.

6. Адзначце фразеалагізмы, якія маюць значэнне “старанна, шчыра”:

- 1) з аганьком;
- 2) з душой;
- 3) абы з рук;
- 4) цераз пень калоду;
- 5) закасаўшы рукавы.

7. Адзначце выпадкі правільнага вызначэння сэнсу фразеалагізмаў:

- 1) акунёў вудзіць – драмаць седзячы;
- 2) сядзець на двух крэслах – знаходзіцца ў цяжкім становішчы;
- 3) як рэпу грызці – бойка, гладка, без запінкі;
- 4) як босаму разуцца – вельмі бедна;
- 5) браць вочы ў жменю – уважліва, пільна глядзець.

8. Устанавіце адпаведнасць паміж словамі і сінанімічнымі ім фразеалагізмамі:

- А: адначасова
Б: рана
В: знікнуць
Г: запамінаць

1. Матаць на вус.
2. Як ветрам здзьмула.
3. За адным швом.
4. Абое рабое.
5. Ні свет ні зара.

9. Устанавіце адпаведнасць паміж антанімічнымі фразеалагізмамі:

- А: кату па пяту
Б: у роце расце
В: рукой падаць
Г: хоць гаць гаці
Д: у гарачай вадзе купаны

1. За вушы не адцягнуеш.
2. З жабіны прыгаршчы.
3. Вока не запарушыць.
4. З каломенскую вярсту.
5. За свет вочы.

10. Устанавіце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх рускімі адпаведнікамі:

А: нават крошкі падабраў	1. Клевать носом.
Б: табаку важыць	2. Яблоку негде упасть.
В: на ўсю моц	3. Как две капли воды.
Г: носа не ўбіць	4. Изо всех сил.
Д: туман у вочы пускаць	5. Втирать очки.

Варыянт 2

1. Адзначце фразеалагізмы:

- 1) на скорую руку;
- 2) час ад часу;
- 3) благая птушка свайго гнязда не пільнуе;
- 4) карона з галавы не спадзе;
- 5) крыўдная заўвага.

2. Адзначце ўласцівасці фразеалагізмаў:

- 1) фразеалагізм спалучаецца са словамі свабоднага ўжывання;
- 2) фразеалагізм не спалучаецца са словамі свабоднага ўжывання;
- 3) сэнс фразеалагізма вынікае з сумы значэння яго кампанентаў;
- 4) сэнс фразеалагізма вынікае з сумы значэння яго кампанентаў;
- 5) існуюць фразеалагізмы са структурай складаназалежнага сказа.

3. Адзначце фразеалагічныя зрашчэнні:

- 1) біць лынды;
- 2) пад мухай;
- 3) зайздрасць бярэ;
- 4) куды вочы глядзяць;
- 5) клюнуць на вудачку.

4. Адзначце фразеалагічныя адзінствы:

- 1) сем пятніц на тыдні;
- 2) прасёлачная дарога;
- 3) паўтара людскога;
- 4) даць драпака;
- 5) звіць гняздо.

5. Адзначце фразеалагічныя злучэнні:

- 1) кароткая памяць;
- 2) мяняць пласцінку;
- 3) расквасіць нос;
- 4) беспрабудны сон;
- 5) на святое ніколі.

6. Адзначце фразеалагізмы, якія маюць значэнне “тайна (патаемна)”:

- 1) з вока на вока;
- 2) адзін на адзін;
- 3) ціхай сапай;

- 4) шыта крыта;
- 5) з аганьком.

7. Адзначце выпадкі правільнага вызначэння сэнсу фразеалагізмаў:

- 1) апошні з магікан – прадстаўнік якога небудзь тыпу, што знікае;
- 2) абы дзень да вечара – не шкадуючы сіл, старанна працаваць;
- 3) адваротны бок медаля – супроцьлеглы, ценявы, непажаданы бок якой-небудзь справы;
- 4) ад альфы да амегі – ад пачатку да канца, палкам;
- 5) бачыць наскрозь – ацэньваць што-небудзь аднабакова, толькі са сваіх пазіцый.

8. Устанавіце адпаведнасць паміж словамі і сінанімічнымі ім фразеалагізмамі:

А: пазбавіцца.	1. Аршыт з шапкай.
Б: маленькі.	2. Абводзіць вакол пальца.
В: падманваць.	3. Збыць з рук.
Г: марудна.	4. Набіць вока.
	5. Нага за нагу.

9. Устанавіце адпаведнасць паміж антанімічнымі фразеалагізмамі:

А: рукой падаць.	1. У свіныя галасы.
Б: як кот наплакаў.	2. Закасаўшы рукавы.
В: ні свет ні зара.	3. На макава зерне.
Г: цераз пень калоду.	4. Блізкі свет.
	5. Хоць касу закладвай.

10. Устанавіце адпаведнасць паміж фразеалагізмамі і іх рускімі адпаведнікамі:

А: Маладзіца як брусніца.	1. Несолоно хлебавши.
Б: Да абуха дабіць.	2. Кровь с молоком.
В: Трымаць у абцугах.	3. Довести до ручки.
Г: Круп шылам наеўся.	4. Нести вздор.
Д: Гарох з капустай мяшаць.	5. Держать в руках.

Тэма 7

СТЫЛІСТЫЧНАЕ ВЫКАРЫСТАННЕ РЭСУРСАЎ ПАРЭМІЯЛОГІІ

План

1. Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства.
2. Прыказка як аб'ект парэміялогіі. Семантычная, этымалагічная і граматычная характарыстыка прыказак. Крылатыя выслоўі.
3. стылістычная характарыстыка прыказак.

1. Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства

У апошні час у лінгвістыцы вылучаецца асобны раздзел – **парэміялогія**, які вывучае прыказкі. Напачатку гэты раздзел кваліфікаваўся як састаўная частка фалькларыстыкі, якая вывучае прыказкі. На працягу доўгага перыяду прыказкі разглядаліся як адзін з жанраў вуснай народнай творчасці і вывучаліся толькі ў фальклоры. Аднак прыказкі карэнным чынам адрозніваюцца ад іншых фальклорных жанраў ужо тым, што не бытуюць самастойна, а выкарыстоўваюцца ў выказванні ў адпаведны момант.

Меркаванне аб уключэнні прыказак у аб'ект вывучэння мовазнаўства упершыню выказаў яшчэ ў 1952 годзе вядомы рускі фалькларыст і мовазнаўца І.А. Асавецкі. Ён сцвярджаў, што прыказкі знаходзяцца “на мяжы фальклорнага твора і ўстойлівага фразеалагічнага выразу”. Блізкія погляды знайшлі адлюстраванне ў працах Г.Л. Пермякова, А.У. Куніна, Л.Я. Марозава. У парэміялогіі даецца жанравая характарыстыка прыказак, аналізуецца іх ідэйна-тэматычны змест, структура, некаторыя мастацкія асаблівасці. Ілюстрацыяй дарэчнага выкарыстання прыказкі можа паслужыць урывак з аповесці У. Караткевіча “Дзікае паляванне караля Стаха”:

Спуджаны, я падтрымаў яе галаву і паднёс да вуснаў шклянку з вадою, але яна ўжо апрытомнела. І тут вочы яе заіскрыліся такім абурэннем, такім невыказным дакорам, што я адчуў сябе апошнім мярзотнікам, хоць і не ведаў, дзеля якой прыгоды я павінен маўчаць пра сваю прафесію. Я адчуў толькі, што тут нешта звязана са старым правілам: “У доме павешанага не размаўляюць пра шворку”.

Прыказка *У доме павешанага не размаўляюць пра шворку* звычайна ўжываецца як напамін пра тое, што нельга закранаць пры размове “забароненыя” тэмы, якія выклікаюць адмоўныя эмоцыі. У прыведзеным кантэксце яна дарэчна ўказвае на сувязь прафесіі Андрэя Беларэцкага (фалькларыст) з падзеямі, якія выклікалі жах у Надзеі Яноўскай.

Прыказкі не ствараюцца ў маўленні, а ўзнаўляюцца з памяці як гатовы комплекс слоў, што дазваляе ставіць іх у адзін рад з такімі моўнымі адзінкамі, як слова, фразеалагізм, састаўны тэрмін, крылаты выраз.

2. Прыказка як аб'ект парэміялогіі. Этымалагічная і семантычная характарыстыка прыказак. Крылатыя выслоўі

У шматлікіх артыкулах і вучэбных дапаможніках, калі гаворка ідзе пра народныя афарызмы, закранаецца пытанне адносна падзелу іх на прыказкі і прымаўкі, але гэты падзел застаецца пакуль што толькі на ўзроўні спецыяльных прац, а словы прыказка і прымаўка практычна ўжываюцца як тэрміны-дублеты.

Прыказка (прымаўка) – трапнае народнае выслоўе з павучальным зместам: *Дзе гультай ходзіць, там зямля не родзіць; Колькі ваўка ні*

кармі, усё роўна ў лес глядзіць; Дарагая тая хатка, дзе радзіла мяне матка. Пераважную большасць прыказак адрозніваюць наступныя асаблівасці: сцісласць, выразнасць, вобразнасць, высокамастацкасць. Прыказка ўзнаўляецца пры пэўнай маўленчай сітуацыі і праяўляе такім чынам свой абагульнены і адначасова канкрэтны сэнс.

Прыказкі ўвасабляюць жыццёвы вопыт народа. Асаблівай трапнасцю вызначаюцца зарыфмаваныя прыказкі: *Покі жаніцца – загаіцца; Не рыба, што ў рацэ, а рыба, што ў руцэ; Касі, каса, пакуль раса, раса далоў – касец дамоў.*

Прыказкі вельмі блізкія да фразеалагізмаў, але адрозніваюцца ад іх у лагічным, структурным, сінтаксічна-функцыянальным і спалучальным плане: па-першае, у той час як фразеалагізмы выступаюць адзінкамі намінацыі, абазначаючы пэўнае паняцце, і з'яўляюцца будаўнічым матэрыялам для сказаў, прыказкі выражаюць суджэнне і ўспрымаюцца як камунікацыйныя адзінкі, пры дапамозе якіх перадаецца вычарпальны ў сэнсавых адносінах змест, што ўласціва толькі сказу, а не асобнаму слову ці фразеалагізму; па-другое, фразеалагізмы вылучаюцца сваёй структурай: знешне яны падобныя да словазлучэнняў, спалучэнняў слоў, і нават калі яны структурна падобныя да сказаў, патрабуюць дадатковай інфармацыйнай падтрымкі, а прыказкі маюць форму закончанага сказа і валодаюць сэнсавай і інтанацыйнай завершанасцю; па-трэцяе, фразеалагізмы функцыянуюць у ролі аднаго члена сказа, што не ўласціва ні адной з прыказак; па-чацвёртае, фразеалагізмы ўступаюць у пэўныя сувязі з іншымі фразеалагізмамі ці асобнымі словамі, а прыказкі не абумоўлены якімі-небудзь заканамернасцямі лексіка-граматычнай спалучальнасці са словамі свабоднага ўжывання.

Паводле **паходжання** прыказкі падзяляюцца на агульнаславянскія, агульнаўсходнеславянскія і ўласна беларускія. **Агульнаславянскімі** называюць прыказкі, якія ўзніклі ў агульнаславянскую эпоху і ўжываюцца ва ўсіх (або амаль ва ўсіх) славянскіх мовах, напрыклад: *Стары вол баразны не псуе*. Прыказкі гэтай падгрупы яшчэ не былі прадметам спецыяльнага даследавання, таму, на жаль, цяжка вызначыць, адносіцца гэта прыказка да агульнаславянскай эпохі або ўзнікла значна пазней. **Агульнаўсходнеславянскія** прыказкі вядомыя ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах: *Дармавы сыр бывае толькі ў мышалоўцы; Адзін у полі не воін; Зняўшы галаву, па валасах не плачуць; Пад ляжачы камень вада не цячэ* і інш. Уласна беларускія прыказкі ўжываюцца толькі ў беларускай мове. Яны ўзніклі з утварэннем і развіццём беларускай народнасці, а затым – беларускай нацыі: *Жабрак жабраку відзён па кійку; Гадала сава дзеці, ды няма на што глядзеці; Хто дбае, той і мае; Як ем, дык глух і нем.*

У беларускай мове ёсць прыказкі, запазычаныя з рускай, украінскай і польскай моў: *Адзін з сошкай, а сямёра з ложкай; Рукапісы не гараць;*

Масква слязам не верыць (з рускай мовы); *Цярпі, казак, атаманам будзеш; Дажыліся казакі: ні хлеба, ні табакі* (з украінскай мовы); *Каб не дзірка ў роце, хадзіў бы ў злоце; Злазь з даху і не псуў гонту* (з польскай мовы).

Значнае месца займаюць сярод прыказак **калькі** – своеасаблівыя копіі іншамовных прыказак, у якіх кожны кампанент перакладзены на беларускую мову сэнсавым адпаведнікам *Кропля камень крышыць; Куй жалеза, пакуль гарачае*. Значная колькасць калек запазычана з лацінскай мовы: *Рука руку мые; Кожнаму сваё; Напісанае застаецца; Трэцяга не дадзена*. Паўная частка прыказак успрымаецца як паўкалькі – часткова перакладзенае, часткова запазычанае з іншай мовы: *У нагах праўды няма* (з рускай мовы); *Што задужа, то не здрова* (з польскай мовы); *Маўр зрабіў сваю справу, Маўр можа ісці* (з нямецкай мовы) і інш.

Паводле **семантычнай** класіфікацыі прыказкі падзяляюцца на тры групы: алегарычныя, часткова алегарычныя, непераасэнсаваныя. У алегарычных прыказках пераасэнсоўваецца не кожнае слова паасобку, а ўсё выказванне ў цэлым: *Яблык ад яблыні недалёка падае* – “свае рысы характару дзеці пераймаюць ад бацькоў”. Часткова алегарычным прыказкам не ўласціва поўнае пераасэнсаванне кампанентаў, частка слоў у іх захоўвае сваё літаральнае значэнне: *Ваўкоў баяцца – у лес не хадзіць* (слова *баяцца* ўжыта ў яго прамым значэнні). **Непераасэнсаваныя** прыказкі не патрабуюць іншасказальнага тлумачэння, таму што кожнае слова ў іх мае прамое значэнне: *Век жыві – век вучыся*.

Крылатыя выслоўі (крылатыя выразы) – устойлівыя вобразныя звароты, якія паходзяць з літаратурных крыніц і паўтараюцца ў вуснай і пісьмовай мове: *Мой родны кут, як ты мне мілы!* (Я. Колас); *І толькі тады ты становішся чалавекам, калі ўсе могуць спадзявацца на цябе* (М. Танк); *Не скажаш часу: “Пачакай!”* (С. Грахоўскі).

3. Стылістычная характарыстыка прыказак

Ужыванне фразеалагізмаў, прыказак (прымавак), крылатых выразаў у творах мастацкай літаратуры робіць мову багатай, выразнай, эмацыянальнай, трапнай. Пісьменнікі карыстаюцца імі для характарыстыкі сваіх персанажаў, для стварэння мастацкіх вобразаў, для апісання падзей, з’яў, паняццяў.

У сэнсавую структуру прыказак уваходзіць не толькі лагічны змест, але і стылістычнае значэнне, якое эмацыянальна-экспрэсіўна афарбоўвае сэнсавы змест прыказкі, надае выказванню фамільярнасць, іранічнасць, жартаўлівасць, пагардлівасць і інш. Стылістычнае значэнне складаецца з двух кампанентаў – экспрэсіўна-ацэначнай і функцыянальна-стылявой афарбоўкі. Экспрэсіўна-ацэначная афарбоўка прыказак звычайна адчуваецца носьбітамі мовы, у той час як функцыянальна-стылявая не заўсё-

ды паддаецца адназначнай інтэрпрэтацыі. Істотнымі паказчыкамі стылявой прыналежнасці прыказак выступаюць семантычны, структурны, эўфанічны, кампанентны і колькасны крытэрыі.

З боку **функцыянальна-стылявой** афарбоўкі прыказкі можна падзяліць на дзве групы: **функцыянальна замацаваныя** за пэўным стылем і **функцыянальна не замацаваныя** за асобным стылем. Да першай групы адносяць кніжныя, размоўныя і прастамоўныя прыказкі. **Кніжныя** прыказкі выкарыстоўваюцца ў публіцыстычных, навуковых і мастацкіх тэкстах і маюць кніжнае паходжанне, асноўным паказчыкам чаго звычайна выступае этымалагічны крытэрыі: *Вялікае бачыцца на адлегласці; Вуснамі дзіцяці гаворыць ісціна; Прывычка – другая натура*. Кніжных прыказак вельмі мала (каля 1%). Пераважная большасць прыказак – **размоўныя**. Яны ўжываюцца з мэтай паказу неафіцыйных зносін паміж суразмоўнікамі і надаюць выказванню нязмушанасць, натуральнасць, непасрэднасць: *З мілым рай і ў шалашы; Язык да Кіева давядзе; Бойся Усавышняга і не гавары лішняга*. **Прастамоўныя** прыказкі складаюць найбольш зніжаны частку ў складзе размоўнага стылявога разраду. Звычайна яны рэалізуюцца ў вусным маўленні, а таксама ў мове мастацкай літаратуры (у маўленні персанажаў): *Вышэй пуца не падскочаш; З паршывай авечкі хоць шэрці клок; Вялікага сабакі вялікі брэх*.

Стылістычныя функцыі прыказак у маўленні надзвычай разнастайныя і шматлікія. Адно з іх унутрана ўласцівыя самім прыказкам (так званыя функцыі ўзуальнага характару), другія – індывідуальна-аўтарскія (функцыі аказіянальнага характару). Да функцый **узуальнага** характару адносяць наступныя: камунікацыйная, ацэначная, эмацыянальная, экспрэсіўная, а таксама функцыя “лаканізацыі” маўлення і вобразнага выказвання. **Аказіянальны характар** выражаецца функцыяй сюжэтнай асновы твора, загаловачай функцыяй, магчымасцю прыказкі выступаць у ролі эпіграфа, у ролі пачатку або твора, у ролі рэфрэна, для маўленчай характарыстыкі персанажа, у якасці сродку стварэння гумару і сатыры.

КАНТРОЛЬНЫЯ ЗАДАННІ

№ 1. Устаўце ў прыказкі неабходныя словы. Раскрыце значэнні прыказак.

1. На вуснах мёд, а на сэрцы 2. У роднай старонцы самі мелюць 3. Якое карэнне, такое і 4. Дзе багата ..., там хата нямецкая. 5. Няма грошай – не бяда, як ... грамада. 6. Не чакай ... ад прыблуднага сабакі. 7. Млын меле – мука будзе, ... меле – бяда будзе. 8. Хто ..., той і мае. 9. Не радзіся красны, а радзіся 10. Прыгажэйшае – даражэйшае, а што заганнае, тое 11. Гультай за работу – ... за руку. 12. Не ўсё тое

збываецца, на што чалавек 13. Да пары ... ваду носіць: вушка адарвецца і ... паб'ецца. 14. Лепш з разумным згубіць, чым з дурнем 15. Не плюй у ...: прыйдзеш па вадзіцу.

№ 2. Напішыце нататку ў газету (напрыклад, пра экскурсію, наведванне музея, выставы, канцэрта, пра незвычайнае здарэнне і інш.). План: уступ (звесткі пра падзею), асноўная частка (змест паведамлення), вывады (што дала экскурсія / сустрэча / падзея). Выкарыстайце прыказку а) у якасці загалова; б) у ролі эпіграфа; в) у ролі пачатку або канцоўкі твора; г) у якасці сродку стварэння гумару і сатыры.

№ 3. Выпішыце з тэксту крылатыя выразы. Растлумачце іх значэнне.

Не судзіце, каб вас не судзілі, бо, якім судом судзіце, такім і вас судзіць будучы, якою меркаю мерыце, такою і вам адмерыцца. І што ты глядзіш на трасачку ў воку брата твайго, а калоды ў воку тваім не адчуваеш? Крывадушнік, вымі спачатку калоду з вока твайго, і тады ты ўбачыш, як выняць сучок з вока брата твайго. Не давайце святыні сабакам і не кідайце жэмчугу перад свіннямі, каб яны не растапталі яго нагамі сваімі і, абярнуўшыся, вас не разарвалі.

Прасіце, і вам дасца; шукайце, і знойдзеце; стукайце, і адчыняць вам, бо кожны, хто просіць, атрымае, і хто шукае, знаходзіць, і хто стукае, таму адчыняюць. Ці ёсць паміж вамі такі чалавек, які, калі сын у яго папросіць хлеба, падаў бы яму камень?

І ва ўсім, як хочаце, каб людзі рабілі з вамі, так і вы рабіце з імі, бо ў гэтым закон і прарокі.

Уваходзьце праз цесную браму, бо шырокая брама і прасторная дарога вядуць у пагібель, і многія ходзяць імі, бо цесная брама і вузкая дарога вядуць у жыццё, і нямногія знаходзяць іх.

(Евангелле паводле Мацвея. З Нагорнага казання)

№ 4. Выпішыце з наступных твораў крылатыя выслоўі. Напішыце сачыненне, тэмаю якога будзе адно з крылатых выслоўяў.

I. О родная зямля!

Ты – кніга вечнага жыцця,

Не раз я плугам раскрываў

Твае старонкі-скібы

І вывучаў па іх

Тваю гісторыю,

Запісаную валунамі,

Крывёй, агнём і потам.

(М. Танк)

II. Любіць сваё –
Зусім не значыць
Чужое ганіць, адмаўляць.
Вось за чужым
свайго не бачыць,
Не вывучаць,
не шанаваць –
Злачынствам будзе
без сумнення,
Бо ёсць такі закон жыцця:
Шануй чужое
аж да пакланення,
Сваё любі
да самазабыцця.
(П. Бітэль)

III. Ты яшчэ толькі намёк на чалавека,
Калі ва ўсім спадзяешся на маці;
Ты яшчэ – чвэрць чалавека,
Калі ва ўсім спадзяешся на дружбу,
Ты толькі – паўчалавека,
Калі ва ўсім спадзяешся на любоў, –
І толькі тады ты становішся чалавекам,
Калі ўсе могуць спадзявацца
На цябе.

(М. Танк)

ЛІТАРАТУРА

I. АСНОЎНАЯ

1. **Азарка, В.У.** Беларуская мова: спецыяльная лексіка: вучэбна-метадычны дапаможнік / В.У. Азарка, А.С. Васілеўская, М.М. Круталевіч. – 3-е выд., перапрац. – Мінск : БДПУ, 2007. – 207 с.
2. Беларуская мова: энцыклапедыя / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1994. – 653 с.
3. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / АН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; А.Я. Баханькоў, В.П. Лемцюгова, Г.Ф. Вештарт [і інш.]; пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
4. **Лепешаў, І.Я.** Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства: дапаможнік / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.
5. **Лепешаў, І.Я.** Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: вучэбны дапаможнік для філалагічных факультэтаў ВНУ / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.
6. **Ляшчынская, В.А.** Беларуская мова: тэрміналагічная лексіка: вучэбны дапаможнік / В.А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ БДУ, 2001. – 256 с.
7. **Малажай, Г.М.** Сучасная беларуская мова: перыфраза: фразеалогія: вучэбны дапаможнік для ВНУ / Г.М. Малажай. – Мінск : Вышэйшая школа, 1992. – 238 с.
8. **Плотнікаў, Б.А.** Лексіка і фразеалогія беларускай мовы: вучэбны дапаможнік / Б.А. Плотнікаў. – Мінск : Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце РБ, 2004. – 134 с.
9. Слова беларускае: з гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі: зборнік артыкулаў / уклад. Т.В. Кузьмянкова [і інш.]; пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск : Народная асвета, 1994. – 273 с.
10. Сучасная беларуская літаратурная мова: лексікалогія: фанетыка: арфаграфія / М.Ц. Кавалёва, А.К. Юрэвіч, Ф.М. Янкоўскі [і інш.]. – 2-е выд., дапрац. – Мінск : Вышэйшая школа, 1984. – 190 с.
11. Сучасная беларуская мова: вучэбны дапаможнік / Л.М. Грыгор’ева, Г.Ф. Андарала, С.К. Берднік; пад агул. рэд. Л.М. Грыгор’евай. 2-е выд., выпр. – Мінск : Вышэйшая школа, 2007. – 559 с.

II. ДАДАТКОВАЯ

1. **Абабурка, М.В.** Асновы стылістычнага аналізу літаратурна-мастацкага тэксту: метадычныя рэкамендацыі / М.В. Абабурка. – Мар’ілёў : МДУ імя А.А. Куляшова, 2006. – 22 с.
2. **Багамолава, А.М.** Стылістыка і культура беларускага маўлення: вучэбны дапаможнік / А.М. Багамолава, Г.К. Семянкова. – Мінск : Изд-во Грещова, 2012. – 304 с.

3. **Васілеўская, А.С.** Функцыянальна-стылістычнае выкарыстанне лексічных вобразных сродкаў у мастацкай прозе: аўтарэф. дыс. ... канд. філалаг. навук: 10.02.01 / А.С. Васілеўская; Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт. – Мінск, 2000. – 19 с.
4. **Виноградов, В.В.** Русский язык: грамматическое учение о слове / В.В. Виноградов. – Москва: Высшая школа, 1986. – 640 с.
5. **Каўрус, А.А.** Стылістыка беларускай мовы / А.А. Каўрус. – Мінск: Народная асвета, 1992. – 207 с.
6. **Лепешаў І.Я.** Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні: дапаможнік для студэнтаў філалагічных спецыяльных вузаў / І.Я. Лепешаў. – Гродна: ГрДУ імя Я. Купалы, 2002. – 207 с.
7. **Цікоцкі, М.Я.** Стылістыка беларускай мовы / М.Я. Цікоцкі. – 2-е выд. – Мінск: Універсітэцкае, 1995. – 294 с.
8. **Цікоцкі, М.Я.** Стылістыка тэксту / М.Я. Цікоцкі. – Мінск: Беларуская навука, 2002. – 223 с.
9. **Цікоцкі, М.Я.** Сугучнасць слоў жывых...: нататкі па стылістыцы мастацкай літаратуры / М.Я. Цікоцкі. – Мінск: Выдавецтва БДУ, 1981. – 191 с.
10. **Юрэвіч, А.К.** Стылістыка беларускай мовы / А.К. Юрэвіч. – Мінск: Вышэйшая школа, 1992. – 288 с.

III. СЛОЎНІКІ

1. **Абабурка, М.В.** Слоўнік-даведнік асноўных лінгвастылістычных і тэксталагічных тэрмінаў / М.В. Абабурка. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 1998. – 24 с.
2. **Ахманова, О.С.** Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.
3. Беларуская-рускі слоўнік: у 3 т. / рэд. К.К. Атраховіч; пад рэд. А.І. Падлужнага. – 3-е выд. – Мінск: БелЭн, 2003. – 1117 с.
4. **Булыка, А.М.** Слоўнік іншамоўных слоў / А.М. Булыка. – Мінск: Народная асвета, 1993. – 398 с.
5. **Булыка, А.М.** Слоўнік іншамоўных слоў: актуальная лексіка / А.М. Булыка. – Мінск: ТАА “Харвест”, 2005. – 336 с.
6. **Вардамацкі, Л.М.** Адваротны слоўнік беларускай мовы / Л.М. Вардамацкі, В.І. Несцяровіч. – Мінск: Народная асвета, 1994. – 144 с.
7. **Гамеза, Л.М.** Комплексны лексічны слоўнік беларускай мовы: сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы / Л.М. Гамеза. – Мінск: ТетраСистемс, 2008. – 304 с.
8. **Гаўрош, Н.В.** Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы / Н.В. Гаўрош. – Мінск: Вышэйшая школа, 1998. – 603 с.
9. **Грабчыков, С.М.** Русско-белорусский словарь / С.М. Грабчнков. – Мінск: Народная асвета, 1993. – 224 с.
10. **Грабчыкаў, С.М.** Слоўнік паронімаў беларускай мовы / С.М. Грабчыкаў. – Мінск: Народная асвета, 1994. – 477 с.
11. **Киселев, И.А.** Русско-белорусский фразеологический словарь / И.А. Киселев. – Мінск: Народная асвета, 1991. – 191 с.
12. **Клышка, М.К.** Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М.К. Клышка. – Мінск: Беларуская навука, 2005. – 592 с.

13. **Лазоўскі, У.М.** Слоўнік антонімаў беларускай мовы: канкрэтныя выпадкі ўжывання / У.М. Лазоўскі. – Мінск : Універсітэцкае, 1994. – 293 с.
14. **Лепешаў, І.Я.** Слоўнік беларускіх прыказак / І.Я. Лепешаў, М.А. Якаўцэвіч. – Мінск : БелЭн, 1996. – 352 с.
15. **Лепешаў, І.Я.** Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы: у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя, 2008.
16. **Лепешаў, І.Я.** Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004 – 448 с.
17. **Мажэйка, Н.С.** Частотны слоўнік беларускай мовы / Н.С. Мажэйка. – Мінск : Зоркі гор, 2006. – 658 с.
18. **Плотнікаў, Б.А.** Слоўнік цяжкасцяў беларускай мовы / Б.А. Плотнікаў, В.П. Трайкоўская. – Мінск : Кніжны дом, 2004. – 544 с.
19. **Розенталь, Д.Э.** Словарь-справочник лингвистических терминов / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – Москва : Просвещение, 1985. – 399 с.; 2007. – 655 с.
20. **Старычонак, В.Д.** Слоўнік амонімаў беларускай мовы / В.Д. Старычонак. – Мінск : Вышэйшая школа, 1991. – 254 с.
21. **Струкава, С.М.** Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў: па творах беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі / С.М. Струкава. – Мінск : Беларуская навука,
22. **Сцяцко, П.У.** Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк. – Мінск : Вышэйшая школа, 1990. – 222 с.
23. Глупачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш за 65 000 слоў / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – 4-е выд. – Мінск : БелЭн, 2005. – 784 с.
24. **Уласевіч, В.І.** Слоўнік новых слоў беларускай мовы / В.І. Уласевіч, Н.М. Даўгулевіч. – Мінск : ТетраСистемс, 2009. – 448 с.
25. **Шведаў, С.М.** Слоўнік сінонімаў беларускай мовы / С.М. Шведаў. – Мінск : Сучаснае слова, 2004. – 480 с.
26. **Шкраба, І.Р.** Самабытнае слова: слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні) / І.Р. Шкраба. – Мінск : БелЭн, 1994. – 223 с.
27. Энциклопедический словарь-справочник выразительные средства русского языка и речевые ошибки и недочеты / под ред. А.П. Сковородникова. – М. : Флннта : Наука, 2005.

ЗМЕСТ

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА	3
Тэма 1. ЛЕКСІКАЛОГІЯ ЯК РАЗДЗЕЛ МОВАЗНАЎСТВА. СЛОВА І ЯГО ЗНАЧЭННЕ	4
Тэма 2. СТЫЛІСТЫЧНАЯ РОЛЯ СІНОНІМАЎ, АНТОНІМАЎ, АМОНІМАЎ, ПАРОНІМАЎ	13
Тэма 3. СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКА ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ	25
Тэма 4. СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКА ПАВОДЛЕ СФЕРЫ ўжывання	33
Тэма 5. СТЫЛІСТЫЧНАЕ ВЫКАРЫСТАННЕ АКТЫўнай І ПАСІўнай ЛЕКСІКІ	37
Тэма 6. СТЫЛІСТЫЧНАЕ ВЫКАРЫСТАННЕ Рэсурсаў ФРАЗЕАЛОГІІ	44
Тэма 7. СТЫЛІСТЫЧНАЕ ВЫКАРЫСТАННЕ Рэсурсаў ПАРЭМІЯЛОГІІ	59
ЛІТАРАТУРА	66

ДЛЯ ЗАЎВАГ

Электронный архив библиотеки МГУ имени А. А. Кулешова

ДЛЯ ЗАЎВАГ

Электронный архив библиотеки МГУ имени А. А. Кулешова

Вучэбнае выданне

Саўчанка Вольга Мікалаеўна

БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКА І ФРАЗЕАЛОГІЯ
Ў СТЫЛІСТЫЧНЫМ АСПЕКЦЕ

Вучэбна-метадычныя рэкамендацыі

Тэхнічны рэдактар *А.Л. Пазнякоў*
Камп'ютарная вёрстка *А.Л. Пазнякоў*
Карэктар *І.Г. Каржова*

Падпісана да друку .2012 г.
Фармаг 60x84/16. Гарнітура Petersburg.
Ум.-друк. арк. 4,2. Ул.-выд. арк. 3,9. Тыраж экз. Заказ № .

Установа адукацыі «Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова»,
212022, Магілёў, вул. Касманаўтаў, 1. ЛІ № 02330/278 ад 30.04.2004 г.

Надрукавана ў адзеле аператыўнай паліграфіі
УА «МДУ імя А.А. Куляшова». 212022, Магілёў, вул. Касманаўтаў, 1.